

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FORTID OG NUTID

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE
OG LOKALHISTORIE

UDGIVET AF

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

VED

SVEND AAKJÆR

UNDER MEDVIRKNING AF

GUNNAR KNUDSEN OG CHR. AXEL JENSEN

FJERDE BINDS 1STE—3DE HÆFTE

FOR 1921

KØBENHAVN
H. HAGERUP'S FORLAG

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKJÆR)

1923

TIL ABONNENTERNE!

Endelig fortsætter »Fortid og Nutid« atter Udsendelsen af sine Hæfter. Allerede ved Redaktørskiftet 1921 var Tidsskriftet en Aargang bagud, men under Hensyn til de høje Trykkepriser, som mentes at overstige DHF.s økonomiske Kræfter, vedtoges det paa Repræsentantskabets Møde i Rigsarkivet 9./12. 1921 at stille Udgivelsen noget i Bero. Man har dog nu Haab om i Løbet af indeværende Aar at indhente det forsømte, og allerede i Løbet af det kommende Efteraar vil et nyt, omfangsrigt Hæfte udkomme, som foruden alm. Afhandlingsstof vil indeholde Referater af de to stedfundne Aarsmøder i København og Haderslev, og desuden en Vejledning til Ordning af lokale Arkiver (Byraads-Arkiver m. m.), udarbejdet af DHF.s Arkiv-Udvalg.

OM AMTSREGNSKABERNE SOM HISTORISK KILDE.

Ved Arkivsekretær Carl Christiansen.

Den historiske Forskning har hidtil ikke været tilstrækkelig klar over, hvilken udmærket Kilde til paalidelige Oplysninger de forskellige Slags Regnskaber ofte er, eller den har i hvert Tilfælde ikke benyttet dem tilstrækkeligt, hvilket vel sagtens skyldes deres tilsyneladende Tørhed og den Taalmodighed og Tid, som en grundig Undersøgelse af dem udfordrer. Og dog kan man gennem et Regnskab og dets Bilag faa Oplysning om næsten alt, hvad der er sket inden for det Omraade, det omfatter. Forskeren maa endelig ikke overse Bilagene. Selve Regnskabet spiller ofte kun Rolle som en Art Register eller Indholdsfortegnelse til den brogede Billedbog, som Bilagene er for den, der har Øjet aabent for deres Hemmeligheder. Det kan derfor være en stor Fejl, naar Arkivmyndighederne, som det ofte er sket, har bevaret Regnskaberne, men kasseret Bilagene, fordi disse tog for megen Plads op.

Indtil Enevældens Indførelse 1660 havde de adelige Lensmænd hævet og aflagt Regnskab for Statens Indtægter af Krongodset, og om Benyttelsen af disse Regnskaber, de saakaldte Lensregnskaber, som historisk Kilde, er der tidligere skrevet i nærværende Tidsskrift I, 141 ff. af Thomas Bang, hvortil henvises.

Den nye Styrelse indførte efterhaanden en stor Forandring i Lenene og deres Administration, idet allerede i 1661 Halvdelen af de daværende c. 50 Len blev frataget deres Indehavere og enten udlagt til Kronens Fordringshavere eller paa anden Maade omordnet. Bestyrelsen af de Højhedsrettigheder (Skatter, Vrag etc.), som Kongen altid forbeholdt sig ved Afhændelsen af Krongods,

overlodes som Regel ikke til de daværende Indehavere af Lenene, men til nye Mænd, som gerne forenede flere af de gamle Lensdistrikters Bestyrelse under sig. Samtidig indtraadte de Forandringer i Lønninger og Vilkaar, som betegner Forskellen mellem Adelstidens Lensmand og den enevældige Konges Amtmand, og d. 19. Februar 1662 udgik en Befaling til Skatkammeret, hvorved Benævnelsen Amt indførtes i Stedet for Len, og Lensmanden kaldtes Befalingsmand, hvilket Navn siden efterhaanden afløstes af Amtmand. Imidlertid fortsattes Forandringen med Amterne, efterhaanden som Krongodset afhændedes, og Amtmændenes Antal blev langt mindre, end Lensmændenes havde været, idet flere af de gamle Len eller Amter, som de nu kaldtes, forenedes til større Amtskredse, saa at disse forholdsvis tidligt kom til at svare omtrent til de nuværende Amter.

Samtidig med denne Forandring af Administrationskredsene skete der en Forandring i selve Administrationen. Medens Lensmanden havde besørget Oppebørselen af de kongelige Indtægter ved sine egne private Tjenere, blev der nu ansat kongelige Amtsskrivere eller Amtsforvaltere, som de siden kaldtes, der administrerede Amterne, men under Amtmandens Tilsyn. Amtsskriveren hævdede de kongelige Indtægter i Amtet og aflagde Regnskab for dem, det saakaldte Amtsregnskab, paa Rentekammeret under eget Ansvar, skønt det fra først af hed sig, at Amtmanden aflagde det. Til Hjælp for Amtsskriveren var der paa de større Amter en Ridefoged, som undertiden indtog en mere selvstændig Stilling, f. Eks. opkrævede de uvisse Indtægter og aflagde Regnskab for dem. Paa disse Amter, der som Regel faldt sammen med de Amter, som vi kan kalde Hofholdningsamterne, fordi de tjente til Hoffets Forsyning med Naturalier, var tillige ansat Slotsfogder, som forestod de der liggende Slotsbygningers indre Administration og førte Inventarieregnskaberne. Saadanne Amter var Københavns og de øvrige nordsjællandske Amter samt Nykøbing Amt paa Falster, saa længe det var Livgedings Amt.

Paa samme Tid som Forandringen af Administrationen foregik der ogsaa en Forandring med selve Regnskaberne. Ved Bortsalget af Krongodset kom Staten til at mangle faste Indtægter,

navnlig til Underholdning af Hær og Flaade. Man saa sig derfor nødsaget til at paalægge en fast aarlig tilbagevendende Skat, den saakaldte Matrikelskat eller Hartkornsskat, senere ogsaa kaldet Maanedsskat, fordi den en Tid lang blev opkrævet maanedlig, da dens Beløb blev betydelig forhøjet. Ved Siden af disse Navne brugtes særlig om denne Skat og de øvrige Hartkornsskatter, som siden paabødes, den latinske eller franske Benævnelse »Contribution« (Bidrag), og der tales herefter om Kontributionsregnskabet i Mod-sætning til Jordebogsregnskabet, som særlig svarede til det gamle Lensregnskab. Benævnelsen Amtsregnskab eller Amtsstueregn-skab, som det maaske var nok saa praktisk at benytte, da Regn-skabet omfatter de Afgifter og Skatter, som betaltes paa Amtsstuerner, var Fællesnavnet for Jordebogs- og Kontributionsregn-skaberne samt for Regnskaberne for Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten og de overordentlige Skatter, som opkrævedes paa Landet. Senere indgik ogsaa nogle af de indirekte Afgifter i Amtsstuekassen, uagtet de ikke erlagdes direkte til Amtsskriveren, der ligeledes modtog samme Slags Afgifter og Ekstraskatter fra Købstæderne gennem disses Øvrigheder. Amtsregnskabet var altsaa ikke blot et Grundregnskab, men ogsaa et Opsamler- eller Hovedregnskab for Distriktets Statsindtægter. Ved Benævnelsen »Amtsregnskab« kan maaske ogsaa forstås Jordebogsregnskabet alene, som Skikken var i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor dette Regnskab specielt kaldtes »Amtsrechnung«.

For Kongeriget Danmarks Vedkommende fortjente Kontri-butionsregnskabet særlig at kaldes »Amtsregnskab«, da det efterhaanden bliver Hovedregnskabet blandt en Amtsstues aarlige Regnskaber.

Den ny Skat eller Kontribution blev første Gang udskreven den 4. Juli 1662 med 4 Slettemark eller $\frac{2}{3}$ Rdl. aarlig af hver Td. Htk., der ydedes kvartalsvis halvt i Penge og halvt i Varer efter en fastsat Takst. Den udrededes af Hovedgaardene efter deres Hovedgaardstakst, sat ved Arv, Køb eller Pantsættelse, og af Bøndernes Landgilde, ansat i Hartkorn, saaledes som det beregnedes ved Arv, Køb og Salg, undtagen Gadehuse og Gæsteri, som ikke blev anslaaet ved Køb og Salg. Gadehusene gik dog ikke derfor

fri for Skat, da det blev paalagt dem, som boede i den Slags Huse, at hjælpe til ved Skattens Betaling. Senere fik de ligefrem en Til-lægsskat, den saakaldte Husmandsskat eller Husmandspenge, som første Gang blev udskreven i Henhold til kgl. Resolution af 2. Novbr. 1681. For Skovenes Vedkommende, der fra gammel Tid af vurderedes efter Svins Olden, skulde 48 Svins Olden regnes for en Td. Htk. og af Pengelandgilde 6 Rigsort til en Td. Htk. Af Mølleskyld skulde skattes 2 Slettemk. af Td. og af Konge- og Kirketiende 1 Mk. Amtmanden skulde paase, at Krongodset ud-redede Skatten, og enhver Jorddrot skulde sørge for Betalingen af denne for sit Gods, hvad enten han ejede det eller havde det som Pant eller i Benaadning. Der betaltes uden Afgang for øde og forarmet Jordegods. Skatteligningen besørgedes paa Krongodset af Amtmanden efter Regelen, at den ene hjælper den anden, og paa Proprietærgodset af Jorddrotten, der havde Lov til at for-lange Hjælp til Skatteydelsen af samtlige Beboere paa Godset. Til Gengæld skulde al Indkvartering, Konsumtion, Accise og Græspenge paa Landet ophøre.

Af denne første Skatteforordning kan maa faa et Indtryk af, hvad Kontributionsregnskabet kan yde en Forsker, for ikke at tale om, hvad der maatte være gaaet forud for Skattens Udskrivning. Grundlaget for dens Opkrævning maatte være en Matrikel, indrettet efter Landgildeydelse, og en saadan var virkelig ogsaa bleven optaget Aaret i Forvejen, men den er desværre kun delvis bevaret. Da denne Matrikel viste sig ufyldstgørende, blev der i 1664 optaget en ny Landgildematrikel, som opbevares i Matrikulsarkivet. Disse Matrikler og Forarbejderne til dem er ved Siden af Christian V.s Matrikel de ypperste Kilder til vort Kendskab til Land og Folk i det syttende Aarhundredes sidste Halvdel. Selve Kontributionsregnskabet med dets Bilag yder Forskeren et Supplement til de Oplysninger, han henter gennem de omtalte Matrikler, idet det afspejler de vekslende Forandringer gennem Aarene. Amtsskriverens Berigtigelser af Matriklen og Meddelelser om aarlige Forandringer og andet vedrørende de skatteydendes Forhold, hvormed Regnskabet indledes, giver en Fylde af Oplysninger af forskellig Art for den, som forstaar at benytte dem.

Adskillige af Bevislighederne for Opgivelserne i Regnskabet angaaende Beregningen af dettes Indtægt er af stor Interesse for Forskeren. Saaledes findes der ved nogle Kontributionsregnskabers Bilag Mandtal af forskellig Art, som er af Interesse for Personalhistorikeren. For dem, der søger Oplysning om Jordegodsbesidderne og deres Skatteevne i Slutningen af det 17. Aarhundrede, vil jeg gøre opmærksom paa de Regnskabsjournaler, som i Aarene 1693—98 og undertiden for flere Aar (1689—1703, 1714) er indsendte med Regnskaberne i Henhold til Forordningen om Kontributionernes Oppebørsel af 11. Decbr. 1688 Artikel 7. De er af ret forskellig Værdi efter den Maade, hvorpaa de er førte. For Aarene 1693—95 synes de at være ret summariske, idet Hovedgaardsjord, Bøndergods, Skovskyld, Mølleskyld og Tiender opføres i samlede Summer hver for sig, men siden synes hver Hovedgaard og Jordejendomsbesidder at have sin Folio, saa at man kan se, hvad hver ejede, og hvorvidt han var i Stand til at betale. Angaaende Bøndernes Tilstand paa Krongodset — ikke paa de private Godser, da hver Jorddrot skulde svare til sine Bønders Skatter — faar vi Oplysning gennem Restancelister, Restance-regnskaber, Besigtigelser, Regnskaber for øde Gaarde o. l., som ledsager Kontributionsregnskaberne som Bilag; thi efterhaanden maatte man opgive den Tanke, at Kontributionerne skulde indkomme uden Restance, idet den rige betalte for den fattige. Følgen heraf var bleven for Krongodsets Vedkommende, at Bønderne kun udredede meget lidt af deres Jordebogsafgifter, saa at hvad Staten vandt paa den ene Konto, tabte den paa den anden. Som Bilag til Kontributionsregnskabet, der betragtedes som Hovedregnskabet, kan undertiden ligge andre Regnskaber, ikke blot for de Oppebørseler, som foruden den almindelige Pengekontribution plejede at henregnes til Kontributionerne, men ogsaa for Jordebogsafgifter, uvisse Indtægter, Konsumtions-, Familie- og Folkeskat og for ekstraordinære Skatter. Benytteren af Amtsregnskaberne maa derfor passe paa ikke at være for hurtig til at slutte, at et Regnskab ikke findes, naar det ikke forekommer under den Gruppe, hvori det plejer at være. Saaledes aflægges der ikke sjældent Regnskab for et Amts Jordebogsafgifter og uvisse Indtægter

paa Kontributionsregnskabet, naar Amtet kun har lidt Krongods tilbage.

Foruden den egentlige Matrikelskat omfattede Kontributionsregnskabet Okse- og Flæskeskatten og Rytterholdspengeskatten. Okse- og Flæskeskatten begyndte, som Navnet viser, som en Naturalieskat, — dog kunde Flæsket erstattes med Penge — men endte siden som en Pengeskat, der fra Forordningen om Skatternes Paabud i Danmark af 5. Januar 1692 erlagdes med samme aarlige Beløb pr. Td. Htk. Den blev første Gang udskreven 10. Februar 1666, men var fra Begyndelsen en direkte Efterfølger af Fortidens Madskatter, hvilket Navn endnu en sjælden Gang brugtes om den. Rytterholdspengeskatten var opstaaet ved Forordningen af 15. Decbr. 1684, da det blev tilladt Proprietæerne i Stedet for at yde Underholdning og Mundering til de i 1670 ved Reskriptet af 23. Juli og Forordning af 30. Septbr. indførte Sogneryttere at betale et vist Beløb maanedlig pr. Td. Htk. Dette Beløb steg senere, men var fra 5. Januar 1692 uforandret. Disse 3 Skatter, Matrikelskatten, Okse- og Flæskeskatten og Rytterholdspengeskatten blev aarlig udskrevne ved een Forordning, indtil de ved Forordningen af 29. Novbr. 1746 paabødes for Eftertiden, saaledes som de er bleven opkrævede fra 1692 indtil 1813.

Til Kontributionsregnskaberne hører ogsaa Regnskaberne over Kornskat og Kornskatspenge. Denne Skat blev første Gang udskreven den 21. Oktbr. 1662 og svaredes dels i Korn, dels i Penge. Den blev atter udskreven i de følgende Aar, 1665 som en Rugskat og 1666 som en Kornskat sammen med Okse- og Flæskeskatten, der med et Fællesnavn kaldtes Proviantskatten. Denne sidste Skat var bestemt til Søetaten, hvorfor der siden, f. Eks. 1672 og følgende Aar, blev paabudt en særlig Kornskat til Landetatens Magasiner. Denne Magasinkornskat var siden 1682 en aarlig tilbagevendende Skat, der for det meste ydedes in natura. Den blev udskreven forskellig; men maatte ikke overskride en vis Pengeværdi pr. Td. Htk. En Del af Skatten svaredes som Regel i Penge, undertiden det hele. Fra 1726 til 1791 blev den enten helt eller dog for det meste udskreven i Kornvarer; dog kunde den efter nogle af Forordningerne betales med Penge

til de i disse fastsatte Priser. Paa Grund af de mange Ulemper ved Naturalpræstationer (Kørsel, Svind etc.) blev Kornskatten ved Forordningen af 24. Aug. 1791 forandret til en bestemt aarlig Pengeydelse af Hartkornet. Da Kornpriserne imidlertid stadig steg, var Staten ikke tjent med denne Ordning, og ved Forordningen af 23. Septbr. 1803 bestemtes saa, at de til Statens Fornødenhed nødvendige Kornvarer skulde indkøbes, og Omkostningerne aarlig lignes paa Hartkornet. Ved Forordningen af 6. Juni 1811 blev Kornskatten atter til en fast aarlig Skat, men blev kort efter ophævet ved Forordningen af 9. Juli 1813 og indgik sammen med de øvrige nævnte Hartkornsskatter under een med Navnet »gamle Hartkornsskatter« betegnet Afgift i Korn, der betaltes med Penge. Disse saakaldte gamle Hartkornsskatter blev atter ved Forordningen af 15. April 1818 forandrede til en i Penge paabudt Landskat.

Sammen med de ordinære Kornskatter er der som Regel aflagt Regnskab for de ekstraordinære Korn- og Fourageskatter, som i Krigstider, og naar Krig ventedes, blev udskrevne af Hartkornet. Saadanne Skatter af Havre, Hø og Halm (samt Hakkelse) blev udskrevne under den skaanske Krig (1676—79) og den store nordiske Krig (1710, 1713—14, 1716—18), men behøvedes ellers ikke, saa længe man havde Ryttergodset; men efter dettes Afhændelse begynder med Forordningen af 8. Aug. 1769 aarlig tilbagevendende Fouragepaabud. Udskrivningen af Fourage ramte Beboerne af de Amter, som grænsede op til Købstæder, hvori der var indkvarteret Rytteri. Uagtet de fik Vederlag derfor, blev Byrden dog for stor, da Priserne stadig steg, og man gik derfor over til at fordele Byrden — ikke Udskrivningen — paa alt kontribuerende Hartkorn, saa at de, hos hvem Udskrivningen fandt Sted, fik virkelig Erstatning for deres Varer. Fra 1801—13 fandt betydeligere Udskrivninger Sted, men efter Freden traadte den gamle Ordning atter i Kraft (Frdn. 28. Juli 1784 og Rentekammerplakat 27. Oktbr. 1814). Foruden den omtalte Fourage blev fra 12. Novbr. 1784 paabudt Oplagsfourage, som aarlig ombyttedes, saa at der altid kunde være et Forraad af Havre, Hø og Halm til Rytteriets Heste. Ved Forordning af 5. Decbr. 1792 blev dette

til et staaende aarligt Paalæg for de Amter, hvorfra den ordinære Fourage leveredes. Betalingen derfor og Omkostningerne derved lignedes paa samme Maade som ovenfor omtalt.

Af Regnskaberne for alle disse Paabud af Proviant, Korn, Hø og Halm faar man ved Siden af Regnskaberne for Jordebogsafgifterne, hvad enten de leveredes in natura, eller der ydedes Vederlag derfor i Penge, et stærkt Indtryk af, hvad Befolkningen kunde præstere og hvad Priser, der ydedes for Varerne. Thi man udskrev som Regel i hver Egn, hvad der var naturligt for den, og var Høsten slaaet fejl for en eller anden Kornsorts Vedkommende, udskrev man eller modtog af en anden Kornsort i Stedet for. Naar der ydedes Vederlag i Penge, skete det enten til en fast Pris, som allerede berørt, eller ogsaa til vekslende Priser efter Aarets Køb eller efter Kapitelstaksten, som jo netop blev sat efter de gængse Priser. Desuden havde man en fast saakaldet Renteritakst, hvori der var fastsat Priser paa alle Naturalydelser. Denne, der kom 10. Februar 1661, benyttedes især ved Beregningen af Jordebogsafgifternes Værdi. Disses Ydelse in natura bliver efterhaanden sjældnere og sjældnere, da hverken Befolkningen eller Staten var tjent med denne Ydelsesmaade. Svindet blev alt for stort, og der gik alt for meget til Spilde.

I Tidens Løb kom der endnu flere Skatter paa Hartkornet. Den 14. Maj 1768 blev paabudt til Statens Gælds Afbetaling den saakaldte $\frac{1}{4}$ pro Cent Skat af det kontribuerende Hartkorns Værdi. Til Gengæld maatte Hartkornsejerne, hvis de var noget skyldige paa deres Jordegods efter Panteforskrivning, afkorte deres Kreditorer samme $\frac{1}{4}$ pCt. af det, de skyldte bort, i de aarlige Renter; dog var Betingelsen herfor, at de ejede over 20 Td. Htk. Desuden var der andre Lettelser. Denne Skat blev ophævet ved Forordningen af 30. Novbr. 1770, men atter indført ved Forordningen af 17. Juni 1773.

Da $\frac{1}{4}$ pCt. Skatten af udlaante Kapitaler, der samtidig var udskreven, blev ophævet ved Forordningen af 4. Septbr. 1809, ophørte naturligvis Tilladelsen til Afkortning. $\frac{1}{4}$ pCt. Skatten af Hartkornet indgik ved Forordningen af 9. Juli 1813 under den omtalte Skat i Korn og derfra ved Forordningen af 15. April 1818

under Landskatten. Regnskabet for denne Skat er undertiden ved Arkivets Ordning henlagt i Gruppen Ekstraskatter.

Desuden svaredes af Hartkornet Lægdspenge (Munderingskammerleje) efter Plakat af 13. Maj 1785 og Rentekammercirkulære 10. Juli 1792, som i Begyndelsen blev indbetalt til Regimenterne, Soldaterpenge (Soldaterducørskat), paalagt til Landsoldaternes Lønning ved Plakat af 9. Juli 1790 og Forordning 3. Aug. 1791, og Indkvarteringsskat, udskreven ved Forordning 8. April 1808. Ogsaa disse Afgifter indgik i den staaende aarlige Skat 1813.

I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede skete der en Skatte-regulering ved nedsatte Kommissioner, hvis efterladte Protokoller med Bilage og Korrespondance samt udarbejdede Oppebørselsregistre er en enestaaende, men kun lidet benyttet Kilde til Oplysning om Ejendomsforhold og Ejendomsbesiddere i alle Landets Egne (jfr. Vejledende Arkivregistratur II, 81 f.). Resultatet af disse Kommissioners Virksomhed blev en Jord-, Tiende- og Bygningsafgift eller Skatten paa Besiddelse, Nytte og Brug af 1. Oktbr. 1802. Den var forskellig for Hovedgaardsjorder, Bondejorder og Præstegaardes og Degneboligers Jorder samt andre privilegerede og beneficerede Jorder paa Landet. Afgiften paa Jorder og Tjender blev allerede forhøjet med $\frac{1}{4}$ ved Forordningen af 21. Oktbr. 1803, men til Gengæld blev den ved den ovenfor omtalte Forordning af 3. Aug. 1791 som Bidrag til Landsoldaternes Lønning Tjenestekarle, Husmænd og Inderster paalagte personlige Skat ophævet. Den ligeledes omtalte Forordning af 4. Septbr. 1809 forhøjede atter Jord- og Tiendeafgiften, hvorimod den ved Forordningerne af 14. Maj 1768 og 17. Juni 1773 paalagte $\frac{1}{4}$ pCt. Skat af Kapitaler blev ophævet imod en Afgift af 2 pCt. een Gang for alle. Efter adskillige yderligere Forhøjelser indgik Jord- og Tiendeafgiften i den omtalte Landskat af 15. April 1818. Foruden Jord- og Tiendeafgiften var ved Forordningen af 1. Oktbr. 1802 indført en Bygningsafgift, der paa Landet svaredes af Bygninger, indrettede til Lyststeder, eller for Fabrikker, Krohold, Møllebrug og anden fra Jordebrug, Fiskeri og de paa Landet tilladte Haandværk forskellig Næring; Skolebygninger var fritagne for denne Afgift.

Landskatten af 1818, der traadte i Stedet for alle de nævnte Skatter undtagen Bygningsafgiften, udrededes med visse Beløb i Penge af hver Td. Htk. af Jorder og Tiender. Ved Forordningen om denne fritoges tillige de, som efter Forordningen af 12. Juni 1770 var pligtige til at betale Embedsskat, fra samme, for saa vidt den ikke udgjorde mere end den af dem betalte Landskat. Embedsskatten er af Rigsarkivet ved Ordningen af Amtsregnskaberne snart bleven betragtet som en ordinær Skat, snart som en Ekstraskat; her vil den blive behandlet under Ekstraskatteregnskaberne. Foruden den omtalte Fritagelse for Embedsskatten var det efter Forordningen om Landskatten fastsat, at $\frac{5}{6}$ af Renterne af Bankhæftelsen skulde godtgøres Jord- og Tiendeejerne i denne Skat. Bankhæftelsen var indført ved Forordningen af 5. Januar 1813 om Oprettelsen af en Rigsbank, og den var fastsat til 6 pCt. i rede Sølv af hver Ejendoms Værdi. Denne Fordring var fra Bankens Side uopsigelig, men skulde forrentes med $6\frac{1}{2}$ pCt., saa længe den ikke indbetaltes. Efter Landskattens Indførelse kom altsaa kun $\frac{1}{6}$ af Renten Jord- og Tiendeejerne til Byrde, og for denne Sjattedel var de Aktionærer i den samtidig oprettede Nationalbank, der afløste Rigsbanken (jfr. Oktroi for Nationalbanken 4. Juli 1818 § 6). Med Betalingen af de øvrige $\frac{5}{6}$ til Banken og sammes Godtgørelse til Vedkommende af Landskatten skulde efter Oktroien ophøres, naar alle kasserede Rigsbanksedler var inddragne (jfr. kgl. aabent Brev 4. Febr. 1820). De omtalte Bygninger paa Landet, der svarede Bygningsafgift, var ligesom Købstadbygninger ansatte til 6 pCt. rede Sølv af deres Værdi, hvoraf der betaltes $6\frac{1}{2}$ pCt. aarlig Rente, hvorimod de renteydende efter Hæftelsens Beløb ansaas for Aktionærer i Banken.

Landskatten af 1818 var en meget høj Skat, og da Tiderne netop paa det Tidspunkt begyndte at blive daarlige, kunde Ejendomsbesidderne ikke betale deres Skatter, hvorfor Restancer og derpaa følgende Tvangsauktioner hørte til Dagens Orden. Regeringen søgte derfor først at lette Skattebyrden ved at tage Korn i Stedet for Penge og tage det til en højere Pris end den gangbare; men da heller ikke dette hjalp, skred man ved Forordningen af 10. Januar 1823 til en betydelig Nedsættelse paa alle Slags Hart-

korn. Den skulde kun være foreløbig, men blev stadig fornyet, indtil den blev endelig ved Lov af 20. Juni 1850. I Forvejen var der ved Forordningen af 11. Septbr. 1822 givet Gejstligheden Lettelse i Landskatten af deres Embedsjorder og Tiender. Vanskeligheden ved at betale Skatten og de deraf følgende Nedsættelser m. m. gør Kontributionsregnskaberne for disse Aaringer særlig interessante, da det giver Anledning til talrige Oplysninger om Personer og Ejendomsforhold, som ikke vilde være forekomne, naar alt var gaaet glat. De trange Tider førte til, at Staten delvis maatte overtage en hel Række Godser og administrere dem for at faa noget ud af dem, og herved er opstaaet Arkiver, som er af stor Interesse for Lokalforskningen og for Studiet af Landboforhold (jfr. Vejledende Arkivregistratur III, 168 ff.).

Fra Aarhundredets Begyndelse havde man som bekendt arbejdet paa en ny Matrikel til Afløsning af Christian V.s forældede som Ligningsgrundlag for alle fremtidige Skatter, deriblandt ogsaa for Jord- og Tiendeafgiften af 1802; derimod skulde de tidligere bestaaende Skatter forblive liggende paa Hartkornet efter Christian V.s Matrikel. Den ny Matrikel omfattede kun Ager- og Engshartkorn, ikke Tiender eller Skov- og Mølleskyld m. m. Da den nærmede sig sin Fuldendelse, opstod der en Debat om, hvor stor en Del af Landskatten, der skulde lægges over paa den, og hvilken Del der skulde forblive paa den gamle Matrikel. Dette blev bestemt ved Forordningen af 24. Juni 1840, og den Del af Landskatten, som fremdeles kom til at hvile paa Hartkornet efter Christian V.s Matrikel skulde for Fremtiden hvile paa Ejendommene som en fast aarlig Afgift under Navn af Gammelskat. Denne Ordning traadte i Kraft fra 1. Januar 1844.

Desuden omfatter Kontributionsregnskaberne adskillige andre Afgifter, udskrevne til forskellig Tid i forskellige Øjemed, som næsten alle giver Anledning til værdifulde Oplysninger for Forskeren. Som Godtgørelse for den Tid, Landsoldaterne var under Vejs til og fra de aarlige Øvelser, var der ved Plakat af 13. Maj 1785 og Forordning af 20. Juni 1788 tilstaaet dem Marchpenge, der udbetaltes fra Amtsstuerne og lignedes ved Rentekammerplakater paa det upriviligerede Hartkorn for eet eller flere

Aar. Efter Forordning af 13. Decbr. 1793 svarede Vejskat, efter Plakat 20. Juli 1816 Afgift til Opretholdelse af Døvstummeinstitutet i København, efter Forordning 20. Septbr. 1780 Kvægsygeskat, naar Kvægsyge indtraf, efter Reskript 10. Marts 1812 og Rentekammercirkulære 18. Septbr. 1813 og 10. Decbr. 1814 Afgift til Veterinærskolen i København, som tillige var en personlig Skat paa Hovedgaardsejere, Præster, Degne og Forpagtere. Paa samme Maade var Afgiften til Distriktslæger, som udrededes af Købstæderne, Hovedgaardene og Embedsmændene samt det uprivilegerede Hartkorn, dels en personlig, dels en Hartkornsskat. Denne Afgift var oprindelig delvis opkrævet af vedkommende Læger selv, men fra 1793 (Kancellicirkulære 3. Aug. 1793 og Rentekammercirkulære 31. Maj 1794) indbetaltes den paa Landet i Amtsstuerne, hvorfra Lægerne modtog deres Løn. Endelig var der Tugthusskat (Reskr. 7. Februar 1766 og senere) og Afgift til Dæmpning af Sandflugt i de Amter, hvor saadan fandt Sted. Denne sidste Afgift lignedes paa alt Hartkorn (Kgl. Resolution 28. Novbr. 1806, meddelt i Rentekammerskr. 6. Decbr. næstefter).

Foruden nævnte Paabud var der visse, som udstedtes i Anledning af Forhold, som kunde kræve Udgift eller Forskud af Statskassen. Ogsaa om disse handler Kontributionsregnskaberne.

Hertil hørte Delinkventpenge til Afholdelse af Udgifter ved visse farlige Forbryderes Paagribelse etc. Naar Forbrydelsen var begaaet paa Landet, lignedes Afgiften paa Hartkornet, i Købstaden paa Indbyggerne efter Formue og Næring. Herom er der siden 1734 udstedt en Række Reskripter og Forordninger, men Forholdet blev endelig ordnet ved Plakat af 31. Decbr. 1819, hvorved ogsaa alle andre af Staten opkrævede Kommunalafgifter bragtes i Orden. I Henhold til denne blev der til saadanne Formaal aarlig udskrevet et fast Beløb, men kunde desuden udskrives Ekstrabeløb, naar det behøvedes. Det indkomne blev under Navn af Amtsrepartitionsfonden staaende i Amtsstuekassen. Bropenge til Afholdelse af Omkostningerne ved Vedligeholdelse og Anlæg af Broer paa Amtslandeveje (Nyanlæg af Broer paa de ny Hovedlandeveje afholdtes af Vejskatten; jfr. Forordn. 5. April 1793, 13. Decbr. s. A. og 14. Juli 1819). Fra gammel Tid af var

meddelt Bevillinger paa Brokorns Hævelse af Omegnens Jorddroter til Vedligeholdelse af Broer. Omtrent paa samme Maade som Delinkvent- og Bropenge paalignedes Hartkornet Penge til Prokuratorers Udgifters Bestridelse i befalede Sager (Forordn. 24. Juli 1789 og 24. Oktbr. 1806), til Omkostninger ved Betleres og Omløberes Paagrielse (Forordn. 18. Marts 1778), til Fængslers Istandsættelse og Vedligeholdelse (Forordn. 5. April 1793), til Bekæmpelse af smitsomme Sygdomme, til Vaccination og til Underholdning og Uddannelse af Jordemødre. Ved Forordningen af 15. September 1832 bortfaldt den særlige Opkrævning af Afgifter til Døvsstummeinstituttet, til Embedslægers Lønninger, til Veterinærskolen, Delinkventpenge og Tugthusskat, og det hele fordeltes paa Amtsrepartitionsfonden, hvortil der altsaa maatte opkræves større Beløb end hidtil.

Om de Byrder, som medførte personligt Arbejde og Besvær, giver Kontributionsregnskaberne ingen Oplysning; derimod findes i dem Opgørelse af Vederlag for saadanne Byrder. Hertil hørte det saakaldte Rostjenestehold. Dette stammede fra den gamle Rostjeneste, som ydedes af Adelen. Rostjenesten blev ved Adelen Privilegier af 24. Juni 1661 eftergivet for 10 Aar, men allerede paabudt igen ved Forordningen 9. Juni 1666. Den blev atter udskreven flere Gange under den skaanske Krig, men erstattedes derefter af Rostjenestehold, efter Forordning af 11. Decbr. 1679 1 Sk. af hver Td. Htk. af dem, som var pligtige til at holde Rostjeneste. I Sammenhæng hermed kan omtales Udskrivning af Heste og Kuske, som fandt Sted i Krigstid, og naar Krig truede. Under den skaanske Krig var der flere saadanne Udskrivninger, ligeledes 5. Maj 1683 og 28. Novbr. 1688, da man ventede Krig med Sverige. Den sidste Udskrivning ramte Hovedgaarde, Præstegaarde og Degneboliger. Efter Forordningen 7. Juli 1741 skulde Hovedgaardsejere, Præster, Møllere og Selvejere holde Heste i Beredskab til kgl. Tjeneste. Denne Forpligtelse blev atter ophævet 27. Januar 1744, men ved Forordningen af 14. Septbr. 1774 blev Anskaffelsen af Heste til Landryttere paalagt Hovedgaardsejere og Præster. Denne Hestelevering berører kun Regnskaberne, naar der ydedes Penge i Stedet for.

Endnu staar tilbage at omtale enkelte personlige Paalæg og forskellige andre Indtægter, som findes i Kontributionsregnskaberne. Til disse hørte Afkortning i Lønninger for Stempelpapirs Brug til Kvitteringer, indført ved Forordning af 31. Januar 1691; der kortedes 1. pCt. af Gagen. Afgiften til Anatomitheatret, der svarede af Chirurger, Barberer og Barbersvende. Den indførtes ved Anordning 30. April 1736, udvidet ved Reskript 3. Maj 1743, forandret ved Reskr. 3. Juli 1744 og kgl. Resol. 26. Novbr. 1768 i Rtk. Skr. 22. April 1769. Den bestod dels i en aarlig Afgift, dels i Indtrædelsespenge, Eksamenspenge og Penge ved Drenges Indskrivelse. En anden Statsindtægt, hvorfor der gøres Regnskab, var Indtægten af Renter og Afdrag af de Penge, som Staten havde staaende i bortsolgt Jordegods, navnlig de halve Købesummer, som ved Ryttergodsets Bortsalg i Slutningen af Frederik V.s og Begyndelsen af Christian VII.s Regeringstid blev staaende i det. Endvidere Justitskasseindtægter (Forordn. 23. Decbr. 1735 og Sportelreglement 22. Marts 1814 samt Forordn. 11. August 1819), Penge til Justitsfondet (Forordn. 25. Januar 1805 og omtalte Sportelreglement), Pro mille Gebyrer af Retssager (nævnte Sportelreglement), Indtægter af Sigt og Sagefald 6: Bøder for Forseelser, hvoriblandt for Lejermaal, $\frac{1}{3}$ pCt. Afgift af Døds- og Fallitboer til Revisionskontorerne (Forordn. 13. Januar 1792), 4 pCt. Afgift af Arv i Sidelinien efter Forordn. 12. Septbr. 1792, $\frac{1}{2}$ pCt. Afgift af Arv, af faste Ejendomme ved Overdragelse til ny Ejer og af Bøndergaarde og Huslodder ved Livs- eller Arvefæste (Forordn. 8. Febr. 1810), Sjette- og Tiendepenge af Arv eller Formue, som udføres af Riget, en i sin Oprindelse ældgammel Afgift, Førlovs-penge, ligeledes gammel, betaltes, naar Arv førtes uden Bys eller Husbonds Grund, Arveløse Kapitaler, som tilfaldt Kongen, naar ingen retmæssige Arvinger fandtes, og Arvinger udeblev, Jagtforpagnings Afgift, Indtægt af Fiskerier (Østersfiskeriet og Fiskeriet i Limfjorden (Afgift af Bundgarns- og Rusestader); herunder omfattes selvfølgelig ikke Indtægter af Fiskedamme paa Domænerne, der hører under Jordebogsregnskabet), Indtægt af Danefæ, under eller over Jorden skjulte Ting, som ingen kan bevise sig at være Ejer af, Indtægt af Vrag og strandet Gods — blev i ældre Tid for-

pagtet ud mod en bestemt aarlig Afgift; men ifølge kgl. Resolution af 20. Januar 1783 finder Bortforpagtning ikke længer Sted, og Indtægten oppebæres af vedkommende Retsbetjent — Afgifter af Krohold og Brændevinskedler paa Landet, Afgift af Grynværker (Rentek. Cirkulære 3. Novbr. 1792 og Kanc. Cirk. 15. Decbr. 1804), Bompeng (efter Vejforordn. 13. Decbr. 1793) og endnu flere Statsindtægter omfattes af Kontributionsregnskaberne, f. Eks. Forstindtægter, Brandhjælps Indtægter og Udgifter, Afgifter af indløste Bevillinger (Forordn. 23. Maj 1800), Afgift af værnepligtige, der var fri for Krigstjeneste, og de talrige beordrede Indtægter af forskellig Slags.

Alle de nævnte Indtægter giver Anledning til, at der i Bilagene med Underbilag findes en Mængde Oplysninger om Personer og Ejendomsforhold, dog af højst forskellig Værdi efter den Maade og den Grad af Udførlighed, hvormed Regnskabsaflægningen er sket. Desværre frembyder Kontributionsregnskaberne fra Tiden 1800—1848 ikke den Fylde af Oplysninger som fra Tiden før, dels fordi de efterhaanden føres mere summarisk, dels fordi der er kasseret en stor Mængde Underbilag, idet man mente, at de enten var uden Interesse, eller at de deri indeholdte Oplysninger kunde findes i andre bevarede Arkivalier eller gaves i selve Regnskabet.

Da Kontributionsregnskabet var Hovedregnskabet, omfatter det som allerede berørt foruden de nævnte tillige en Del Indtægter, hvorfor der blev aflagt Regnskab andensteds, saaledes Indtægter af Købstæder, af Told, af Stempelpapir, af Post- og Telegrafvæsenet, eller Indtægter, hvorfor der som Regel eller ofte er særligt Regnskab, saaledes af Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten, af ekstraordinære Skatter og af Jordebogsafgifterne, idet Jordebogsregnskabet Overskud ofte er ført til Indtægt i Kontributionsregnskabet.

Konsumtionen var en Afgift paa Forbrug af indenlandske Varer, der indførtes som Landeskat ved Forordningen af 18. November 1660; men den var allerede prøvet under Svenskekrigen. Skatten svaredes baade paa Landet og i Byerne. Den var lagt paa Føde- og Drikkevarer, levende Kvæg (Græspenge), Spillekort,

Vognmænd og Bryllupper (Kopulationspenge). Af Drikkevarer, som indførtes fra Udlandet, svaredes først Accise sammen med Tolden ved Indførselen og siden Konsumtion, naar de udtappedes af Vinhandlere og Kromænd. Den Del af denne Skat, som opkrævedes ved Indførsel fra Landet til Byerne (Portkonsumtionen) gav Anledning til talrige Klager og blev derfor allerede ophævet 7. Maj 1661. Resten af Skatten blev forpagtet ud, for at den skulde give større Indtægt, men ved Hartkornsskattens Indførelse i 1662 blev den som omtalt ophævet, dog ikke i København, som ikke fik nogen Matrikelskat. Da Christian V. kom paa Tronen, genoptog man Konsumtionen, der indførtes ved Forordningerne af 22. Novbr. 1671, 1. Febr. og 8. Novbr. 1672, 6. Decbr. 1673 og 7. Decbr. 1674. Konsumtionsforordningen af 1671 medførte dels en Afgift af Forbrug, den egentlige Konsumtion, dels en Skat paa Personer, Folkeholdsskatten, der var en Blanding af en Kop- og Formueskat; Forbrugsafgiften var i alt væsentligt indrettet som tidligere, og Portkonsumtionen opstod paa ny. Personskatten, der ramte alle Slags Tjenere, var gradueret efter vedkommendes Stand α : Indtægt og Formue. Til Tjenere hørte nemlig saa fine Folk som Statens Amtsskrivere, Slots- og Ridefogder og Jorddrotternes Forvaltre, Fogder og Skrivere. Af Bøndernes Tjenestefolk svaredes Folkeskat, hvad enten de var Bøndernes Børn eller andre og var over 15 Aar. Alle, som opholdt sig paa Landet og var dygtige til at overtage Gaard eller Hus, men ingen havde, dannede en Skatteklasse for sig. Ved den næste Forordning føjedes til Folkeholdsskatten under Navn af Konsumtion en Familieskat, hvorefter alle paa Landet skulde svare Skat af hver Person i deres Husholdning, som ikke var under 15 Aar. Senere blev Aldersgrænsen forandret til 12 Aar eller derover, men Grever og Friherrer, Almuen paa Landet og adelige, som boede paa Bøndergaarde, der svarede Matrikelskat, var fri for Familieskatten. Ved Almuen paa Landet forstod man Fæstebønder og jordegne Bønder. Tillige indførtes der Konsumtion af Heste, en vis Afgift for hver Familie, hvad enten den havde een eller flere Heste. Til Brug ved Skattens Opkrævning, der besørgeades af Amtsskriveren, skulde alle de skattepligtige for deres Husstandes Vedkommende og enhver

Præst for sit Sogn indsende Mandtal til Amtmanden, som lod dem sammenarbejde til et Mandtal for hele Amtet. Husbonden betalte sit Tyendes Afgift og kortede den i dets Løn. Under Skatten var ogsaa indbefattet ledige Kvinder, men gamle, svage og vanføre Folk var fri; dog skulde de nævnes i Mandtallene.

Af det anførte vil enhver kunne se, hvilken udmærket Kilde til Oplysning om Landbefolkningen og dens Forhold disse Regnskaber med deres Mandtal frembyder; men desværre var denne Skat meget ofte forpagtet ud, og naar det er Tilfældet, findes ingen Mandtal, men kun en Opgørelse over Forpagtningsafgiftens Indbetaling i Amtsstuen. Forpagtning fandt kun undtagelsesvis Sted for hele Landet under eet; som Regel forpagtedes hvert Amts Konsumtions-, Familie- og Folkeskat ud for sig, men ogsaa for flere Amter under eet. Mandtal findes næsten kun til Aaret 1700. Efter dette Aar er deres Forekomst rent sporadisk.

Ved Forordningen af 31. Decbr. 1700 om Konsumtionens Oppebørsel i Danmark, der var af lignende Indhold som de foregaaende — dog var Husmænd med ringe Jordtilliggende bleven fritagne for Konsumtionen (o: Familieskatten) — blev Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten fastsat saaledes, som den indtil Forordningen af 24. Decbr. 1760 vedblev. Ved denne blev Personskatten forandret til en Hartkornskat. Folkeskatten af Bøndernes Tjenestefolk, som hidtil var oppebaaret af Folkeskatsforpagterne, overlodes til Proprietærerne imod 8 Sk. aarlig à Td. Htk., og i Stedet for Konsumtions- og Folkeskat af Hoved- og Sædegaarde, Sognepræster og Degne svarede en Hartkornsafgift. Skatten af Haandværkere og Inderster, som boede paa Proprietærs eller Præsters Grund, blev ligesom den omtalte Folkeskat erlagt af disse, hvorimod den stadig opkrævedes af dem, som hørte hjemme paa kongeligt Gods, ved Amts- og Regimentsskriverne. Ved Forordningen af 1. Juli 1746, Punkt 4, var det iøvrigt fastsat, at de, som fæstede Jorder af frie Hovedgaardstakster var fri for at betale Konsumtion for sig, Hustru, Børn og Folk, selv om Jorden udgjorde mere end $\frac{1}{2}$ Td. Htk., som ellers var Normen for fritagne Husmænds Jordtilliggende efter Forordningen af 31. Decbr. 1700. Da Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten saale-

des saa godt som udelukkende var bleven en Hartkornsskat, delte den Skæbne med disse, og blev ved Forordningen 9. Juli 1813 inddraget under de gamle til Korn ansatte Hartkornsskatter og efter Forordningen af 15. April 1818 under Landskatten.

Ogsaa for Tiden efter 1760 kan Konsumtionsregnskaberne være af Interesse for Forskningen. For det første sker det, at selve Regnskabet indeholder mere, end man venter, idet saavel Amtets Toldindtægter som Indtægter af Strandingsforpagtninger kan være opførte deri, dernæst yder Bilagene Oplysninger af Værdi. Man faar nemlig ikke alene at vide, af hvor meget Hartkorn Skatten ydes for hvert Gods, Præstegaard og Degnebolig, men ogsaa paa hvilke Gaarde, der holdtes Stutteri, da Karlene ved disse var fritagne for Folkelønsskat, og om al anden Afgang i Skatten. Desuden er der Bilag vedrørende Ejendomshusmænds Folkehold og Inderster samt Attester fra Præsterne vedrørende Kopulationer m. m. Endelig findes der f. Eks. ved Thisted Amts (Dueholm etc.) Konsumtionsregnskaber Bilag vedrørende de ved Vesterhavskysten hjemmehørende Sandskuders Drægtighed, da der af disse svaredes Læstepenge i Stedet for Konsumtion. Disse Regnskaber bliver dog ligesom Kontributionsregnskaberne ringere med Hensyn til Oplysninger, jo længere man kommer ned i Tiden. Der er i saa Henseende stor Forskel paa Regnskaberne fra 1761 og 1812. Naar Konsumtionsregnskabet ikke ligger i den ved Rigsarkivets Ordning dannede Regnskabsgruppe af dette Navn, maa man søge det ved Kontributionsregnskabet.

Det samme gælder Regnskaberne over de ekstraordinære Skatter, der ligeledes foreligger ordnede i en Gruppe for sig. Disse Regnskaber, som navnlig er talrige i Tiden 1676—1720, udgør et fortrinlig Supplement til Konsumtionsregnskaberne fra den første Tid med Hensyn til Oplysninger om Personer. De er af forskellig Art, men de bedste i saa Henseende er Kopskatte-regnskaberne, der er ledsagede af udførlige Mandtal. Jeg vil her gennemgaa de forskellige Ekstraskatter i kronologisk Orden, for saa vidt der er aflagt Regnskab for dem ved Amterne, idet jeg som hidtil forbigaar København og Købstæderne, for hvis Statsindtægter Magistraten og Byfogden eller denne alene, hvor der ingen Magistrat var, aflagde Regnskab.

Om den første ekstraordinære Skat efter Arveregeringens Indførelse, Hovedskatten af 5. Novbr. 1660, findes dels Oplysning i Lensregnskaberne, som de dengang endnu hed, dels i de Kommissærers Regnskaber, til hvilke Oppebørselen hos de enkelte Adelsmænd og Lensmænd var betroet. Skatten var paalagt efter Stænder og indenfor Gejstligheden og Borgerstanden atter efter Klasser under Hensyntagen til Rang og Formue. De forskellige Stænder fik Lov til at afdrage den Udgift, de havde haft ved Indkvartering, i Skatten. Dette tillodes endog Bønder. En væsentlig Del af Regnskaberne og Mandtallene vedrørende Skattens Oppebørsel er gaaet tabt. De bevarede af Kommissærregnskaber findes i Rigsarkivet i Gruppen »Militære Regnskaber«.

Den næste Ekstraskat var en Prinsesseskat eller Prinsessestyr, som det hed. Den blev udskrevet 1. Juli 1664 i Anledning af Kong Frederik III.s Datter Prinsesse Anna Sophies Formæling med Kurprins Johan Georg af Sachsen. Det var en blandet Hartkorns-, Gage- og Personskat. Regnskaberne over den, samt det bevarede Hovedregnskab, giver udmærkede Oplysninger om Ejendomsforhold, Embedsmænd og deres Lønningers Størrelse. Amtsbetjente gav $\frac{1}{20}$ af deres Løn i hver af de 4 Skatteterminer — sidste Termin var Fastelavn 1666 — og en Landsbypræst $\frac{1}{2}$ Rigsort af hver Td. Tiende, han havde i Indtægt. For Fogder og andre pæne Folk paa Landet var det i de enkelte Tilfælde fastsat, hvad enhver skulde give. En Kapellan gav 2 Rdl., en Degn 3 Rigsort og ellers alle, som ikke særlig var nævnte i Forordningen, $\frac{1}{20}$ af deres Løn i hver Termin. Af det anførte vil man se, hvilke udmærkede Oplysninger om Personer uden for Bondestanden, et saadant Regnskab kan give. Jeg vil her straks nævne de følgende Prinsessestyrer, da de var paalagte efter samme Regler. De faldt 17. Marts 1668, Juni 1670 og 21. Februar 1680. Over Indtægten af den sidste er intet Hovedregnskab bevaret, men Regnskaber ved Amterne. Endelig var der en Prinsesseskat 4. November 1749 i Anledning af Kong Frederik V.s Søster Prinsesse Louises Ægteskab med Hertug Ernst Frederik Carl af Sachsen. Den blev udskreven af alt Hartkorn, af Gager efter deres Størrelse, af Indtægter pro officio og ex gratia, af nogle, der an-

sattes særlig, nemlig sportellønnede Embedsmænd, Kapellaner, Skolemænd, Klokkere, Forpagtere, Hollændere (ø: Mejeriforpagtere), Gæstgivere, Kromænd og Møllere, af Benaadninger, af Rangen og endelig af København og Købstæderne, som ikke vedrører os her. Amternes Prinsessestysregnskaber fra det 17. Aarhundrede giver os Oplysninger om Jordegodsbesidderne og deres Hartkorn, om Præsternes og Degnenes Gaarde og Boliger, om Amtsforvaltere og andre Forvaltere, om Forpagtere, Fogder og Skrivere etc. Gejstligheden har undertiden særlige Prinsessestysregnskaber; og man maa ikke glemme de bevarede Hovedregnskaber for Prinsessestyrerne, naar man fuldt ud vil udnytte de Oplysninger, som disse Skatter giver Anledning til. Hvilke Oplysninger, der kan findes i Prinsessestysregnskaberne 1750, fremgaar af den omtalte Forordning af 1749, hvorved Skatten blev udskreven.

Fra det Øjeblik af man begyndte at træffe Forberedelser til Deltagelse i den store europæiske Krig paa Hollands Side imod Sverige og Frankrig, fulgte Ekstraskatterne hurtig efter hinanden foruden andre Paalæg, som allerede er omtalte under Kontributionsregnskaberne; først og fremmest forhøjede man jo nemlig Hartkornsskatterne. Den første Ekstraskat i Anledning af den skaanske Krig, som vi kalder den, var Kobberskatten til Flaaden, som blev udskreven ved Forordningen af 31. Marts 1674 i Tiden 1674—76. Egentlig skulde Skatten, som Navnet lød, ydes i Kobber, men naar man ikke havde Kobber, kunde man betale med Penge, 24 Sk. af hver Td. Htk., eller som Gejstligheden 10 Rdl. for hver Person. Regnskaberne ved Amtene for denne Skat er Pengeregnskaber, men i Rentekammerets Arkiv (Vejl. Arkivregistr. II, 45) findes en Protokol over Kobberskattens Taksering, hvor der undertiden angives, naar nogen har leveret Kobber.

Efter Kobberskatten fulgte en Række Krigstyrspaubud og Kopskatter. Den første Krigstyr blev udskreven 27. Januar 1676; derefter fulgte en af 28. December for 1677 og 15. Januar og 28. Oktober 1678 og 7. Juni og 20. August 1679 hver Gang en halv Krigstyr. De blev alle paalagte paa samme Maade, idet de kontribuerende blev inddelte i Klasser efter Rang og Formue. Krigs-

styren ramte ligesom Kobbetskatten alle udenfor den egentlige Bondestand. Foruden Regnskaber med tilhørende Mandtal ved Amtsregnskaberne findes der i Rentekammerarkivet (V. A. II, 45) Dokumenter og Protokoller med Mandtalslister for Krigsstyren af 27. Januar 1676. Medens Krigsstyren kun ramte Folk af Indtægt, Formue og Rang samt Embedsmænd, gik den samtidige Ildsted- og Kvægskat af 14. August 1677 og Kop-, Kvæg- og Rente-pengeskatten af 3. August 1678 ogsaa ud over Bønder, Husmænd og Inderster. Gennem disse Skatter faar vi Oplysning om hele Befolkningen og dens Boliger og Kvægbesætninger samt udestaaende Midler, navnlig er Regnskaberne for Skatten af 1678 en historisk Kilde af stor Rang.

Efter Krigen blev man ingenlunde fri for Ekstraskatter. De begyndte med Landmaalingsskatten af 21. Februar 1682 paa Hartkornet i Sjællands og Fyens Stifter til Afholdelse af Omkostningerne ved den ny Matrikel, forud for hvilken der gik en Opmaaling af hele Landet. Næste Aar den 24. Marts fulgte en lignende Skat paa Hartkornet i Jylland. Imellem disse to Skatter kom en halv Kop- og Kvægskat 11. Novbr. 1682, atter en lignende 14. Septbr. 1683 og en hel 16. Aug. 1684, 11. Decbr. 1685 og 5. Febr. 1687. Derefter fulgte Kop-, Kvæg- og Ildstedskatter 3. Januar 1688, 5. Febr. og 9. Juli 1689, 15. Febr. og 28. Septbr. 1690 og en Kop-, Heste- og Ildstedskat 16. Febr. 1692. Alle disse Skatter lignede dem af samme Navn fra 1678, dog med noget forandrede Bestemmelser og Takst. Ind imellem disse kom Krigshjælpen af 28. Juli 1683, Defensionsstyren af 7. Febr. 1688 og Fortifikationsskatten af 18. April 1691. De sidstnævnte Skatter var af lignende Art som Krigsstyren af 1676.

Som man ser, er der ingen Mangel paa Oplysninger vedrørende Danmarks Befolkning og dens Kvægbesætninger og Ejendomsforhold i Aarene 1676—1692. Svinger eet Regnskab, er der næsten altid et andet at ty til omtrent fra samme Tid. Jeg gør dog opmærksom paa, at Kopskatterne ikke ramte Børn under 10 Aar, saa om disses Antal kan intet erfares uden ad Slutningens Vej. Skatten af 1678 og de følgende omfattede foruden Heste og Køer tillige Faar, Svin, Lam etc. og Bistokke. Efter et Pusterum af

omtrent 7 Aar kom atter 23. Novbr. 1699 en Kop-, Heste- og Stude- samt Hartkorns-, Rentepenge- og Huslejeskat i Stedet for Udskrivning, som lignede de foregaaende. I Forvejen den 24. Januar var kommen en ekstraordinær Hartkorns- og Tjenestekarle- og Drengeskate. Skatten af 23. Novbr. kaldtes Heste- og Studeskat, fordi den kun ramte den Slags Kreaturer, og ved den blev der paalagt en Huslejeskat, som Lejeren skulde betale. Ved Skatten af 24. Januar maatte Tjenestekarle give $\frac{1}{8}$ af deres Løn. Foruden ved Ekstraskatteregnskaberne findes der Oplysning om de nævnte Skatter i Rentekammerets Arkiv og ved Kommissionerne i Raadstuen for Københavns Slot (Fortifikationsskatten). Om nævnte Skat og Rentepengeskatterne 1699—1710, om Krigsskatterne o. a. Ekstrapaabud paa Sjælland af 1677, 83 og 99, Kop-, Heste- og Ildstedskatten af Fyens Stift 1692 og Kop-, Heste- og Studeskatten af Nyborg og Tranekær Amter m. v. 1699 og forskellige Ekstraskatter i Jylland 1668—1691 findes der ligeledes særlige Efterretninger i Rentekammerarkivet (V. A. II, 45, 111, 127 og 146 f.).

I det ny Aarhundrede fortsattes Ekstraskatterne med et Ekstrapaabud til Landmilitens Mundering af 9. Juli 1704. Det strakte sig over Aarene 1704 og 1705, var dels en Hartkornsskat, dels en Skat paa Rentepenge, Gager og perpetueret Gods samt en Kop- og Hesteskate. Bilagene til Regnskaberne for denne Skat er af stor Interesse, navnlig til Oplysning om Præsters og Degnes forskellige Indtægter, hvorfor der gøres Rede.

Krigen med Sverige 1711—1720 medførte en Række Ekstraskatter, saaledes Krigsstyrerne af 25. Marts 1710, 11. Maj 1711, 26. Februar 1712, 20. Januar 1713, 21. April 1714, 23. April 1715, 31. Marts 1716, 1. Febr. 1717, 5. April 1718, 23. Januar 1719, 3. Febr. 1720 og 10. Januar 1721, Kop- og Hesteskatten af 7. Novbr. 1711 og Luksusskatterne paa Karosser, Bærestole, Parykker, Fontanger og Folkeløn 22. Septbr. 1710 og paa Ligkister af Egetræ 30. Novbr. 1717. Endelig 1722 den 17. Februar kom der en Forordning om Krigsstyrens og en Del ekstraordinære Paabuds Ophør. Nu skulde det være slut.

Krigsstyrerne af 1710 og 1711 var lagte paa Formue efter

Taksation, Hartkornet, Rente- og Børnepenge. Den af 1712 hvilede alene paa Hartkornet. Den af 1713 var samtidig en progressiv Rang- og Formueskat og en Hartkornsskat. Skatterne af 1714—16 var lagte paa Formue, Gage og Indtægt, Hartkorn og Børnepenge. Ved de følgende Forordninger blev Krigsstyren uforandret, men sammen med denne fulgte Kopskat efter Klasser, Hesteskat, Karossekate, Konsumtionsforhøjelse paa Drikkevarer og Skat af Klæder (efter 1717 af Spillekort). Kopskatten af 1711 var som tidligere paalagt efter Rang og Formue; men Bønder, som ikke havde Herligheden til deres Gaarde, Gadehusemænd, Inderster, som ingen Haandværk brugte, og andre fattige var fri. I Stedet for Penge kunde leveres Smør, Oksekød og Flæsk til en nærmere fastsat Pris.

De omtalte Luksusskatter ramte lukkede Vogne, Hyrevogne, Bærestole, Parykker, progressiv efter Rangen, Fontanger eller andre opsatte franske Hovedsætter eller Toppe, som Fruentimmer bruger. Klædeskatten 1717 hørte dertil, da den var paa chamarede og broderede eller gallonerede Klæder. Skatten paa Egeligkister fortsattes til 1721 sammen med Krigsstyren.

Desværre for Forskningen omfatter Kopskatterne ikke mere som tidligere hele Befolkningen; af Almuen paa Landet kan man gennem dem kun faa Oplysning om Selvejere og Bønder og Husmænd, der tillige var Haandværkere. Da heller ikke Konsumtionsregnskaberne, der som omtalt var paa Forpagtning, frembyder nogen Oplysning om denne Klasse af Befolkningen, er man henvist til at søge denne i Kirkebøgerne, naar det drejer sig om privat Jordegods, hvorimod Jordebogsregnskaberne og Rytterdistriktsregnskaberne hjælper over denne døde Tid for Krongodsets Vedkommende.

Ligesom tidligere findes der i Rentekammerarkivet Arkivalier, som supplerer de Oplysninger, man kan hente gennem Regnskaberne. Saaledes fra 1710 Erklæringer om Brugen af Parykker, Fontanger, Karosser etc., Kopskatangivelser for Officerer 1717—21, Taksationsforretninger, Mandtaller, Ligninger og Beregninger over Krigsstyrer og Kopskatter i Sjællands Stift 1710—20 og lignende for Fyen, Langeland og Laaland-Falster samt for de jydskes Stifter (V. A. II, 45, 112, 128 og 147).

Hidindtil har man gennem Ekstraskatteregnskaberne i hvert Tilfælde kunnet faa gode Oplysninger om den bedrestillede Del af Befolkningen og om Embedsmændene; men herefter svigter for et Tidsrum af 40 Aar denne historiske Kilde næsten helt; dog er der enkelte Lyspunkter. Saaledes udkom der 16. Marts 1725 et Paabud til det oktroierede grønlandske Kompagni i Bergen til Støtte for den grønlandske Mission. Alle undtagen Bønder skulde svare Afgift. Ligningen skete ved kommitterede til et bestemt af Kongen approberet Beløb for hvert Stift. Der betaltes i 3 Terminer til Amtsforvalteren, som atter udbetalte det indkomne til Biskoppen, der sendte Beløbet for hele Stiftet videre til det grønlandske Kompagni i Bergen. Et lignende Paalæg udstedtes 15. Maj 1727 til de i Viborg 25. Juni 1726 afbrændte Kirkers og offentlige Huses Opbyggelse. Skatten betaltes i to Terminer, hvoraf den sidste i 1728, og den skulde udredes af alle undtagen Militære, som kun havde deres Gage, og Bønder. Københavns Ildebrand i 1728 gav Anledning til Paabud om en lignende Brandstyr som den viborgske; kun var den 3 Gange større og strakte sig over 3 Aar 1729—31. Forordningen kom 21. Decbr. 1728.

Af Amtsforvaltrens Regnskaber for disse Skatter foreligger den grønlandske og den viborgske kun sjældent; men der er særligt liggende Regnskaber for den grønlandske af Fyen, Langeland og Laaland-Falster og for den viborgske af Fyen og Langeland. Forskeren henvises derfor til Rentekammerets Sager, hvor der findes Beregninger og Breve vedr. den grønlandske Skat for Aalborg og Viborg Stifter og vedrørende den viborgske for hele Jylland (V. A. II, 147). Ligeledes findes der, men for hele Landet, Taksationer, Beregninger, Breve m. v. angaaende den københavnske Brandstyr (V. A. II, 112, 128 og 147).

Medens Ekstraskatteregnskaberne saaledes næsten helt eller til Dels svigter ved nævnte Paabud, yder de atter et fortrinligt Materiale ved de ekstraordinære Skatter af 20. August 1743 og 31. Oktbr. 1757. Paabudet af 1743 var en blandet Formue- og Indtægts-, Kop-, Heste- og Luksussskat. Fritagne for Kopskatten var af Landbefolkningen Bønder, som ikke havde Herligheden til deres Gaarde, samt Gadehusmænd og Inderster m. fl., som in-

gen ordentlig Indtægt havde. Skatten af 1757 var tillige en Hartkornsskat og en Rangskat, som giver Anledning til meget interessante Oplysninger, men stadig ikke om den almindelige Bondestand. Man maa dog ved disse Skatter, særlig den af 1757, tillige raadspørge de blandt Rentekammerets Sager beroende Taksationer, Beregninger, Specifikationer og Ansøgninger m. m. (V. A. II, 112, 128 og 147 f.).

Gennem Ekstrapaabudet af 23. Septbr. 1762, der vedvarede, indtil det ved Forordningen om Ildstedskatten af 6. Maj 1812 blev aldeles ophævet, faas derimod Oplysninger om hele Befolkningen undtagen Børn under 12 Aar (senere 16 Aar). Enhver i nævnte Alder skulde betale en maanedlig Kopskat. I den Anledning optoges der Mandtal, hvorefter Oppebørselsbetjenten (paa Landet Amtsforvalteren og Regimentsskriveren (for Ryttedistrikterne)) forfattede et Generalregister, der holdtes i Orden med Hensyn til Af- og Tilgang. De, som efter Præstens Attest var uformuende til at betale, var fri, men de skulde nævnes paa Mandtallet, og der betaltes for dem ved Ligning paa de formuende. Sognet (o: Jorddrotten) havde Ansvar for, at Skatten kom ind. Officerer i Tjenesten optoges ikke i Mandtallene, da det besørgedes ved Land- og Søetatens Kommissariater; men man finder altsaa i dem dimitterede Officerer og Underofficerer samt menige. Til denne Skat knyttedes ved Forordningen af 17. Januar 1764 en Rangskat, progressiv efter Klasserne; fattige Enker var fri for denne, men nævnedes alligevel paa Mandtallene. Ved denne Forordning undtoges tillige alle Børn af og hos Fæstebønder, Husmænd og Inderster paa Landet fra Skatten, og der beordredes en Kommission, bestaaende af Amtmanden m. fl. til at optage Mandtal over de fattige paa hvert Gods og alt Strøgods for sig. Samme Kommission skulde tillige ansætte enhver Jordbesidder, som ingen Rang havde, til at betale noget vist aarlig i Stedet for. Tillige var der ændrede Bestemmelser om, hvorledes der skulde betales for de fattige.

Skatterne af 1743, 1757 og 1762 var paalagte paa Grund af truende Krig; men Regeringen trængte stadig til Penge, hvorfor Skatten af 1762 ikke alene vedblev, men i 1768 formeredes med

tre yderligere Skatter, alle af 14. Maj, nemlig et Paabud om en personel Afgift i Stedet for Told og Konsumtion af fremmed Salt, der betaltes af alle, som var fyldte 12 Aar undtagen virkelig i Tjeneste værende Officerer med Hustruer og hos sig havende Børn, en Embedsskat, der blev paabudt alle Embedsmænd og Folk i tilsvarende Stillinger, f. Eks. Tjenere hos Handelsselskaber o. l., een Gang for alle i to Aar, og den under Kontributionsregnskaberne ligesom Embedsskatten allerede omtalte $\frac{1}{4}$ pCt.s Afgift af det kontribuable Hartkorns Værdi saa og af Kapitaler og andre visse Ejendomme at udrede aarlig indtil videre. Saltskatten blev allerede ophævet igen ved Forordningen af 8. Oktbr. 1770, medens Embeds- eller Gageskatten blev fornyet 12. Juni s. Aar og vedblev til 8. Januar 1845. Om $\frac{1}{4}$ pCt.s Afgiften, se ovenfor. Naar Regnskaberne over disse Skatter ikke findes blandt Ekstraskatteregnskaberne, maa de søges blandt Bilagene til Kontributionsregnskaberne.

Til Ekstraskatterne hører egentlig ogsaa de ved Forordningerne af 20. Septbr. 1780, 12. Novbr. 1784 og 2. Januar 1788 udstedte Paabud til Dækning af Omkostningerne ved Kvægsygens Hæmmelse. De blev lagte dels paa Hartkornet, dels paa Kvæget. Man kan af disse Skatters Regnskaber se, hvor mange Høveder der holdtes paa Hovedgaardene, og hvem der ejede eller selv holdt Kvæg i Købstæderne.

For Formueskatten af 11. Marts 1789 i Anledning af en kort Krigstilstand med Sverige findes ingen Regnskaber ved Amterne, men særlige Regnskaber i Ekstraskattereguleringens Arkiv. Derimod er der Regnskaber ved Amterne over den ved Forordningen af 3. Aug. 1791 til Erstatning af Udgift til Landsoldaterne efter Forordning 20. Juni 1788 paabudte Afgift af Tjenestekarle fra 20—36 Aar, som igen blev ophævet 21. Oktbr. 1803. Endelig blev en almindelig Indkomstskat paabudt 8. Febr. 1810, ophævet 2. April 1815, en Ildstedskat 6. Maj 1812, ophævet for Landets Vedkommende 13. Marts 1816, og en Mobilieskat 14. Oktbr. 1813 een Gang for alle. For Tjenestekarleskattens Vedkommende maa fra Aar 1800 Regnskaberne søges ved Kontributionsregnskaberne, da fra dette Aar kun Konsumtionsregnskaberne, og disse ikke en

Gang altid, er udsondrede fra Amtsregnskaberne, som hele Gruppen af Amtsstuerregnskaber kaldes. Ildsted- og Mobilieskatten var for Landets Vedkommende lagt paa Bygningerne efter deres Jordtillæg (Hovedgaardsjord og Præstegaarde) og Hartkorn (Gaarde og Huse med Tillæg af Bondejord), og for den findes der særlige Regnskaber ved Skatterereguleringskontoret for Ildsted- og Mobilieskatten, Bankhæftelsen og Bygningsafgiften. Paa samme Maade er der særlige Regnskaber for Indkomstskatten af 1810 ved Kommissionen for Reguleringen af denne (V. A. II, 82—84). Vedrørende Supplement til de Oplysninger, som kan faas gennem de omtalte Ekstraskatteregnskaber fra 1762 ff., henvises ligesom tidligere til de om disse handlende Dokumenter, Reregninger og Mandtaller m. v. i Rentekammerarkivet (V. A. II, 46 f., 112 f., 128 og 148).

Inden vi forlader Skatteregnskaberne, bør det dog bemærkes, at Bornholm, Amager og Hørsholm Distrikt var særlig stillede, hvad Skattesystemet angik. Til Belønning for sin Optræden under Svenskekrigen fik Bornholm en langt skaansommere Behandling end den øvrige Del af Landet. Indtil 1680 var Øen fritaget for Matrikelskat, hvorefter den kun svarede 2 Mk. pr. Td. Htk. og ellers ingen andre Skatter. Ekstraskatten af 23. September 1762 og $\frac{1}{4}$ pCt. Skatten af 1768 og 1773 ramte derimod for en Del Bornholm, hvorfor Indbyggerne klagede. Som Følge deraf blev deres Privilegier taget op til Undersøgelse, og ved Reskriptet af 21. Septbr. 1770 blev det lovet dem, at de med Hensyn til Ekstraskatter og Paabud skulde blive behandlet saa lempeligt som muligt. Og dette Løfte blev holdt, saa at Bornholmerne ved Ordningen 1813 kun kom til at svare $\frac{1}{7}$ i Skat af, hvad de andre Provinser svarede. Til Gengæld var Bornholms Jordebogsafgifter betydelige, og Øen havde en egen Militærordning, som foraarsagede Afgifter og Byrder. De bedste Oplysninger om Øen og dens Beboere faas derfor gennem Jordebogsregnskaberne og de Rentekammerakter, som supplerer disse (V. A. II, 103 f.).

Medens Bornholms Hartkornsskatter var mindre end det øvrige Lands, var det omvendte Tilfældet for Amager. Amagerne svarede i Stedet for Matrikelskat den saakaldte Rosholderskat,

som ved kgl. Resolution af 10. Maj 1717 ansattes ikke saa lidt højere pr. Td. Htk. end Matrikel- og Kornskatten i det øvrige Land. Til Gengæld var Amagerne fri for Udskrivning og andre Skatter, knyttede til Militærordningen, dog ikke Indkvarteringskat. Ved Forordningen af 9. Juli 1813 om de gamle Hartkornskatter og ved Forordn. af 15. April 1818 om Landskatten blev Skatterne for Amager ansatte noget højere for det upriviligerede, men noget mindre for det privilegerede end i det øvrige Land.

Paa Hørsholm Amt bestod Afgivelsen fra det almindelige Skattesystem i, at Beboerne paa det upriviligerede Hartkorn var fri for de aarlige Kornskatudskrivninger, idet de svarede 3 Rdl. i Matrikel- og Kornskat. Ved Forordningen af 23. Septbr. 1803 maatte de dog ligesom Amagerne yde Bidrag til Statskassens Erstatning for de ved Kornvarers Anskaffelse hafte Udgifter. Hertil kom, at der ved Udstedelsen af Arveskøder til Bønderne 1767 var meddelt dem Frihed for Familie- og Folkeskatten. Derfor blev ved Ordningerne 1813 og 1818 Amtets Skatter ansatte noget lavere end for det øvrige Land saavel for det upriviligerede som det privilegerede Hartkorn. Ligesom for Bornholm er Jordebogsregnskaberne for Amager og Hørsholm Amt de bedste Kilder til Oplysning om Egnens og dens Beboeres Historie; men disse betalte i Modsætning til Bornholmerne ogsaa Ekstraskatter, og Beboerne uden for Bondestanden paa Hørsholm Amt selvfølgelig Konsumtions-, Familie- og Folkeskat.

Forinden Forskeren skrider til en Undersøgelse vedrørende Forhold, som han venter at finde Besked om i Amtsregnskaberne, maa han først og fremmest være klar over de enkelte Amter og deres Tilliggende til forskellige Tider, hvorom den af Rigsarkivet ved J. Bloch udgivne Bog om Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark og Island 1660—1848 giver Underretning. Men Amterne var ikke de eneste Forvaltningskredse paa Landet. Fra Aaret 1672 oprettedes dels af privat Jordegods, dels af solgt og bortskænket Krongods en Række Grev- og Friherskaber, hvoraf ethvert udgjorde et særligt Forvaltningsdistrikt, hvor Greven og Friherren eller Baronen, som han oftest kaldtes, traadte i Amtmandens Sted, og Amtsskriverens Hverv udførtes af den greve-

lige eller friherrelige Forvalter. Denne oppebar Skatterne og aflagde Regnskab for dem for Rentekammeret. Greverne og Baronerne var fra først af ikke meget ivrige efter at aflægge Regnskab i rette Tid, men det hjalp, da de blev truede med, at Hvervet vilde blive overdraget til Amtsskriverne, hvis der ikke kom Orden i Sagerne. Grev- og Friherskabernes Antal og Størrelse var forskellig til forskellige Tider; men om deres Hartkornstilliggende vil der som Regel være Oplysninger i Amternes Kontributionsregnskaber, hvor der som omtalt i Indledningen gøres Rede for Hartkornet i Amtet. I Tidsrummet 1672—1681 oprettedes i Kongeriget Danmark 6 Grevskaber (Friisenborg, Langeland (Tranekær), Wedelsborg, Løvenholm, Schackenborg og Samsø) og 14 Baronier (Brahetrolleborg, Friisenvold, Holckenhavn, Ryssensten, Juellinge, Vilhelmsborg, Vintersborg, Einsiedelsborg, Kjørup, Fuirendal, Marselisborg, Schelenborg, Høgholm og Lindenberg). De skulde hver have henholdsvis 2200 og 1000 Td. Htk., men de naaede langt fra alle den foreskrevne Hartkornsmængde. Regnskaberne for de Grevskaber og Baronier, hvis Indehavere selv aflagde Regnskab, hører til Rækken af Amtsregnskaber, men indeholder selvfølgelig ikke Jordebogsregnskaber, da Indtægterne af Jordebogsaftgifterne og det uvisse var Jordegodsejerens Privatindtægter, ej heller er de altid delte i de sædvanlige Rækker: Kontributionsregnskaber, Konsumtionsregnskaber og Ekstraskatteregnskaber, men samtlige Regnskaber ligger under eet. Af de nævnte Grevskaber og Baronier findes der særlige Regnskaber for Statsindtægterne af Grevskabernes Friisenborg, Langeland, Løvenholm, Samsø, Schackenborg og Wedelsborg samt af de senere oprettede Grevskaber Bregentved, Christiansholm, Frederiksholm (Bavelse), Gyldensten og Knuthenborg, og af Baronierne Holckenhavn og Schelenborg samt af det senere oprettede Adelsborg. Regnskaberne for Skatterne af det en kort Tid eksisterende Antvorskov Grevskab er ordnede i Sammenhæng med Regnskaberne for Antvorskov og Korsør Amter.

Ved den grundlæggende Forordning om Skatternes Ydelse af Proprietærgods af 19. Decbr. 1722 blev det paabudt, at alle Skatter og Kontributioner skulde enhver Godsejer indbetale i den

Amtsstue, hvorunder Godset hørte, hvad Privilegier vedkommende end havde, som hermed var ophævede. Herfra var undtagne de Grev- og Friherskaber, som efter deres Jordebøger og Privilegierne (sc. Grevernes og Friherrernes) aflagde Regnskab til Kammeret, og det Proprietærgods, som var henlagt til Rytterdistrikterne og svarede til Krigskassen efter Krigsjordebøgerne. De omtalte Rytterdistrikter, hvis Regnskaber vi i denne Sammenhæng ikke kan forbigaa, skyldte Hensynet til Militærordningen deres Oprindelse. Ryttergodset, der oprettedes i Begyndelsen af seksten Hundrede og halvfjerdsene, tjente til Underholdning af Rytteriet. Fra først af var det Rytterbonden selv eller hans Søn eller Karl, der red for Gaarden, men efter den skaanske Krig gik man over til hvervede Ryttere, som underholdtes paa Ryttergodset. Man foretog Forandringen dels paa Grund af Mistillid til den danske Landbefolknings krigeriske Evner, dels af Hensyn til Landbruget, der ikke maatte berøves dets Arbejdskraft. Ryttergodset omfattede fra Begyndelsen af c. 30 000 Td. Htk., — omtrent en lignende Hartkornsmængde laa under Grevskaber og Baronier — og under det blev efterhaanden lagt ikke blot Statens, men i det hele taget Landets bedste Gaarde, idet der stadig blev foretaget Forandringer med det, og Regeringen ved Godskøb og mere eller mindre frivillige Mageskifter med private søgte at afrunde og forbedre det. At gaa nærmere ind paa disse Forandringer af Ryttergodset er ikke muligt her, og jeg vil kun gøre opmærksom paa, at ved Midten af seksten Hundrede og halvfemsene var man naaet til en Afslutning, og der eksisterede da 10 Ryttergodsdistrikter, nemlig 3 sjællandske, 2 fynske og 5 jydske. De udgjorde 32 145 Td. Htk., hvoraf 16 534 Td. paa Øerne og 15 611 Td. i Jylland. De var fordelte omtrent saaledes over Landet: 1. sjællandske Regiments Ryttergods laa i Holbæk, Ringsted og Kalundborg Amter, 2. sjællandske i Roskilde, Ringsted, Sorø, Tryggevælde, Vordingborg, Antvorskov og Korsør Amter, 3. sjællandske i Antvorskov, Korsør, Holbæk, Kalundborg og Sæbygaard Amter, 1. fynske i den østlige og 2. fynske i den vestlige Del af Fyen, 1. jydske i den sydlige og vestlige Del af Jylland, strækkende sig mod Nord helt op i Thy, 2. jydske i det sydøstlige Jyl-

land (Koldinghus Amt), 3. jydsk i Vendsyssel, Hanherrederne, Nord-Thy og paa Mors, 4. jydsk i Skanderborg, Silkeborg, Aakær, Koldinghus, Havreballegaard og Stjernholm Amter og 5. jydsk i Aalborghus (syd for Limfjorden), Hald, Dronningborg, Silkeborg, Mariager, Havreballegaard, Kalø og Skanderborg Amter.

Man ser heraf, hvor spredt Ryttergodset laa, og den, som søger Oplysning om en Gaard eller en Bonde, maa derfor, hvis Undersøgelsen skal foretages i Amtets Jordebogsregnskaber eller i Ryttergodsets Regnskaber, passe vel paa, om vedkommende Gaard eller Bonde hørte under Amtet eller under Ryttergodset. Ej heller kan selvfølgelig Oplysninger om Ejendomme og Personers Forhold paa Privatgods søges i nævnte Regnskaber. De maa søges i Amternes Skatteregnskaber, naar det da ikke drejer sig om Grevskaber og Baronier, som var ligestillede med Amter.

Under Kong Frederik IV. foretoges en ny stor Forandring af Ryttergodset, idet man atter afhændede det daarligste, købte nyt eller indløste fra Panthaverne. Ved denne Forandring indrettedes i Aarene 1718—20 udmærkede »Krigs- og Portionsjorbøger«, som danner Udgangspunktet for enhver historisk Undersøgelse af Forhold paa Ryttergodset efter 1720. Ved denne Lejlighed indrettedes tolv omtrent lige store Rytterdistrikter, som benævnedes efter Landsdelen eller Amtet, hvori Hovedmassen af Distriktets Gods laa. Disse Distrikter eksisterede til Slutningen af Frederik V.s og Begyndelsen af Christian VII.s Regering, da Godset for største Delen bortsolgtes; dog opretholdtes de nordsjællandske Distrikter af Navn til 1796. Distrikterne var Københavns, Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Tryggevalde, Vordingborg, Laaland, Falster, Fyen, Koldinghus, Skanderborg og Dronningborg. Navnene viser, at Godset nu er koncentreret og laa i Landets bedste Egne, idet man fuldstændig havde skaffet sig af med det daarlige nord- og vestjydske Jordegods. Fra 1733 var Rytterregimenterne ikke mere indkvarterede hos Bønderne paa Ryttergodset, men blev samlede i Købstæderne eller visse Baraklejre, og Ryttergodsets Bønder blev udskrevne til Infanterister i Stedet for, at de tidligere var bleven tagne til Dragoner.

Samme Aar blev der atter optaget nye Jordebøger over Rytterdistrikterne. De forskellige Rytterdistriktsjordebøger samt Dokumenterne vedrørende Magelæg og Salg af Ryttergodset, som udgør et fortrinligt Supplement til Regnskaberne, beror i Rentekammerarkivet (V. A. II, 36 ff., 42 f., 93 f., 118 ff., 122 f. og 133 ff.).

Paa Ryttergodset svarede indtil 1733 en vis Afgift pr. Td. Htk. til Underholdning af Rytterne i Stedet for Jordebogsafgifter og Kontributioner. Tillige blev der udskrevet Korn- og Ekstraskeer som Kop-, Kvæg-, Ildsted- og Tjenestekarleskeer, der ogsaa ramte Bønder. Regnskaberne bestaar derfor af Penge- eller Kasseregnskaber, Kornregnskaber og undertiden, naar de ikke er beregnede i Penge- eller Kasseregnskabet, særlige Regnskaber for de ekstraordinære Skatter samt for Familie- og Folkeskatten. Fra 1733 af findes derimod ogsaa for Rytterdistrikterne som for Amter med en tilstrækkelig Mængde Krongods særskilte Jordebogs- og Kontributionsregnskaber. Ryttergodsregnskaberne i Forening med de talrige Jordebøger, der fra Tid til anden er optagne over Godset, og Konditionerne for Auktionerne ved Salget af det foruden alle de andre Efterretninger, som i Rentekammerarkivet er opbevarede vedrørende dette Gods, udgør en bedre Kilde til Oplysning om alle Ejendomme og Beboere paa dette Gods, end vi har for noget andet Statsgods i Landet. Styrelsen var nemlig grundig og omsorgsfuld, blandede sig i alt, skrev om alt og beregnede hvert Søm, der blev slaet i et Brædt paa Godset; og der er intet kasseret. Regnskaberne fra de første Aaringer efter Ryttergodset Indretning er dog af flere forskellige Grunde mangelfulde.

Til Slut et Par Bemærkninger om Jordebogsregnskaberne, som jeg ellers finder det unødvendigt at omtale i Enkelthederne, idet jeg kan nøjes med at henvise til Thomas Bangs Artikel om Lensregnskaberne.

Til Jordebogsregnskabet med Bilag burde normalt høre en Jordebog eller Landgilderegister, hvori er optegnet hver enkelt Beboers Landgilde paa vedkommende Amts Krongods; men det er der langt fra, idet man nøjedes med at henvise til den nærmest foregaaende Jordebog. Det er altsaa af Interesse at vide, hvilke

Regnskaber der indeholder Jordebøger, og man bør derfor begynde sin Undersøgelse med at udfinde dette gennem Rigsarkivets Seddelregistratur over Amtsregnskaberne. De uvisse Indtægter paa Krongodset er som oftest opregnede i Jordebogsregnskabet, hvor saadant findes, ellers i Kontributionsregnskabet, men der kan ogsaa være særskilt Regnskab for dem, som f. Eks. for Københavns Amt indtil 1727. Amager Lands samtlige Regnskaber ligger for sig selv for Tiden 1793—1812, ellers skal Oplysninger om denne Ø søges i Københavns Amts Regnskaber.

Paa Grund af Amtsdomænegodsets Lidenhed siden de store Afhændelser under Kong Frederik III. og Kong Christian V. er Jordebogsregnskabernes Betydning som historisk Kilde kun ringe i Forhold til for Tiden før 1660. C. 1690 udgjorde det beholdne Krongods ved Amterne kun 59 660 Td. Htk. af Landets 372 840 Td., altsaa ikke en Gang $\frac{1}{6}$; men dertil kom jo Ryttergodsets 32 145 Td. Htk. Omtrent samme Størrelse som Amtsgodset alene 1690 skal Amtsgods og Ryttergods tilsammen have haft 1763, hvor det skal have udgjort 61 295 Td. Htk. (Mandix, Om det danske Kammervæsen S. 19). Ved Udgangen af det 18. Aarh. og Begyndelsen af det 19. var tilbage af Krongodset det meste af Frederiksborg Amt (∅: Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm Amt samt en Del af Jægerspris Amt), den Del af Københavns Amt, der udgør den største Del af det gamle Københavns Amt, det meste af Ods Herred og Baadesgaard Gods i Laaland. Endelig kunde til Statsgodset regnes Bornholm, Amager og Kolonierne paa Alheden og Randbølhede i Jylland. Desuden havde Staten købt Godserne Vestenborg og Hvededal samt Vaalse By paa Falster og Petersgaard Gods i Præstø Amt; men Jordegodset til Petersgaard var solgt til Fæstebønderne med fuld Ejendomsret. Paa de nævnte Amter havde Staten ved Arvefæstesködér overdraget Bønderne en indskrænket Ejendomsret til Gaarde og Huse, som de havde i Fæste, hvilken Ejendomsret de igen kunde sælge; men i Stedet for Købesum havde Staten forbeholdt sig en vis bestandig aarlig Afgift. Desuden svaredes ved Ejerskifte Rekognition eller Kendelsespenge saa vel som ved Afhændelse af Jord fra Gaarden. Lignende Afgifter svaredes aarlig og ved Afhændelse af

Huse med og uden Jord. Paa de andre Godser var noget lignende Tilfældet. Paa Bornholm svaredes Afgifter, dels af Sælgerne, dels af bortfæstede Udmarksjorder. Desuden Kendelsespenge ved Ejerskifte, Indfæstning af Udmarksjord og Jagtforpagtnings Afgift. Om alle disse Forhold handler Jordebogsregnskaberne. Vedrørende Godserne Petersgaard, Baadesgaard, Vestenborg, Hvededal og Vaalse findes der ligesom for de tidligere omtalte i Tiden c. 1826—1850 af Staten for resterende Skatter overtagne Godser foruden særlige Godsregnskaber tillige Jordebøger, Dokumenter og Breve i Rentekammerarkivet (V. A. II, 102 og 123 f) for de købte Godser og særlige Godsinspektoratsarkiver for de inddragne. Det sjællandske Godsinspektorats Arkiv findes i Landsarkivet for Sjælland m. m. og det jydsk i Rigsarkivet. Desuden havde disse inddragne Godsers Regnskaber deres særlige Revisionskontor, hvis efterladte Bøger og Journalsager indeholder et rigt Materiale til Oplysning om Forhold paa Godserne (V. A. II, 84). For den, som vil studere Ejendommens og Personers Forhold paa disse Godser og Landbrugshistorie under de vanskelige Forhold i Tyverne af det 19. Aarhundrede indeholder nævnte Regnskaber og Arkivsager en Fylde af Oplysninger.

I det hele taget maa man sige, at fra c. 1770 kan den, som har Vilje og Tid til at søge, næsten altid finde Oplysning om det, han vil undersøge, selv om Amtsregnskaberne skulde svigte; thi fra den Tid begynder det store Arkivmateriale, til hvis Fremkomst Interessen for Landboreformerne giver Anledning, og fra samme Tid begynder Folketællingerne eller Optagelsen af Mandtal, som svarer dertil. Alle Forskere af Personhistorie ved, at den første Folketælling, hvis Materiale er bevaret, er fra 1787, men næppe alle har været opmærksomme paa de i Henhold til kgl. Resolution af 20. Februar 1771 i Anledning af Plan til en Enkekasse indsamlede Efterretninger angaaende Ægteparrenes, Enkemændenes og Enkernes Antal i København, Sjælland, Møn og Bornholm, der er affattede paa Folketællingslisters Vis (V. A. II, 245). Af Arkivalierne vedrørende Landboforholdene (V. A. II, 201 ff.) vil jeg særlig gøre opmærksom paa Sagerne angaaende de antvorskovske og vordingborgske Rytterdistrikter 1768—73,

de mønske Domæner 1771—73, Jægerspris Distrikt for samme Aaringer og Sorø Akademis Gods 1778—1821 (V. A. II, 205 ff. og 218 f.) samt Landvæsenskontoets Journalsager 1773(68)—87 (c. l. S. 208 f.), der for Sjællands Vedkommende fra gammel Tid er ordnede alfabetisk efter Landsbyerne, saa at enhver Hjemstavnsforsker straks uden besværlig Eftersøgen i Protokoller kan erholde samlet, hvad der foreligger om den Lokalitet, han vil undersøge. Ligeledes er Indberetningerne om Forbedringer i Landvæsenet, øde og nedlagte Bøndergaarde 1770—1848 og Sagerne vedrørende Hoverivæsenet (c. l. S. 212 f. og 215 f.) af betydelig Interesse for Studiet af Landejendommenes Historie. Mange af Indberetningerne om øde og nedlagte Bøndergaarde er oprindelig Bilag til Amtsregnskaberne (Kontributionsregnskaberne).

Endelig vil jeg henlede Opmærksomheden paa Antegnelserne til Regnskaberne. De findes som Regel ved Kontributionsregnskabet, der jo var Hovedregnskabet, men kan ogsaa findes ved de enkelte Regnskaber, særlig ved Jordebogsregnskabet. De indeholder som bekendt Regnskabsrevisionens Udsættelser og Regnskabsaflæggerens Svar derpaa med tilhørende Bilag til Dokumentation. Mange af disse er uden Interesse, men adskillige kan indeholde Oplysninger af den største Værdi, idet Revisionen ofte forlanger, at Regnskabsaflæggeren skal gøre Rede for Oprindelsen til en eller anden Indtægt, og det kan give Anledning til interessante historiske Udredninger. Forskeren maa altsaa ikke forbigaa de ofte tilsyneladende kedelige og uinteressante Antegnelser; det er hans Pligt, og det lønner sig, altid inden han forlader et Regnskab, han har undersøgt, at kaste et Blik paa Antegnelserne med tilhørende Bilag.

Et Amtsregnskab har selvfølgelig som ethvert andet Statsregnskab først og fremmest Interesse for Statshusholdningens Historie som visende, hvad der i et vist Distrikt er bleven paalagt til det offentlige og kommen ind, samt hvortil det indkomne er anvendt, hvis det er brugt paa Stedet. Men samtidig giver det Oplysning om Skatteyderne og deres Ejendomsforhold, deres Næring og deres Indtægter. Hele Distriktets Befolkning passerer Revy for os. Vi ser Staten som Jorddrot, repræsenteret ved Amt-

manden og Amtsforvalteren, dens oprindelig talrige Fæstere og faa jordegne Bønder — siden bliver Forholdet omvendt. Vi lærer Herremændene (»Proprietæerne«) at kende, deres Gaardes Tilliggende af Hovedgaardsjord og Bøndergods. Præster og Degne præsenteres for os med deres Gaarde og Boliger, deres Tiender og Anneks- og Mensalgaarde. Ligesaa Kongens og Kirkens Tiender, Kirkens, Skolers, Stiftelsers og Hospitalers Gods. Alle verdslige Embedsmænd og pæne Folk paa Landet udenfor Bondestanden optræder i Regnskaberne, og Bønderne, naar de ved Siden af deres Landbrug har anden Beskæftigelse. Husmænd med Jord nævnes ofte; de var anderledes føre Karle end Fæstebønder. Naar der findes Kopskat- eller Familie- og Folkeskatsregnskaber — de sidste maa ikke være Forpagtningsregnskaber — stifter vi Bekendtskab med hele Befolkningen undtagen dens alleryngste Medlemmer. Ingen Forandring kunde ske i Distriktet, uden at det offentlige blandede sig i den. Naar Ejendomme skiftede Ejer, blev større eller mindre, naar Gaarde og Huse brændte, naar en Person giftede sig, steg i Rang, begik Lejermaal, alt giver sig Udslag, i hvert Tilfælde, naar det skete paa Statsgodset. Vi erfarer, hvor mange Tjenestefolk enhver holdt, undertiden hvad disse hed, men det er sjældent, hvor mange Heste og Køer, til Tider ogsaa Faar. Svin og Smaakreaturer der var i hans Gaard. Naar Præsten opgiver sin egen Husstand i Mandtallet, sker det endog, at han fortæller om sin Hustrus Sundhedstilstand. Regnskabet over Udgifterne er selvfølgelig særlig interessant i Jordebogsregnskabet, hvortil der af og til hører Inventarregnskab for de kgl. Slotte og for Kirker og Skoler paa Statsgodset. Men ogsaa ved Kontributionsregnskabet kan det give os Oplysninger af Interesse. I Regnskaber fra Amter, hvori der var Statsskove, faar vi selvfølgelig Oplysninger om Indtægterne af disse ved Salg af Brænde og Gavn-tømmer og om Udgifterne ved Skovning og Plantning, grænsede Amterne op til Vesterhavet, hører vi om Strandinger og Sandflugt, til Limfjorden og Øresund, om Silde- og Aalestader.

Meget mere kunde nævnes ved en Gennemgang af Fortegnelserne over Bilag fra bestemte Amter for visse Aar, men det vilde føre for vidt. Enhver, som har Interesse for sin Egn og

dens Beboeres Historie, maa selv komme og se og føle Glæden ved at leve med de henfarne Tider.

(Af Litteratur er foruden Samlingerne af Forordninger, Love og Reskripter særlig benyttet Jacob Mandix, Om det danske Kammervæsen. Endvidere er brugt Jørgen Herman Vogt, Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen I, 1 og mit eget Arbejde, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I 1661—1675 og II 1676—1699).

EN UPAAAGTET KILDE.

I Tilknytning til Arkivsekretær C. Christiansens fortrinlige Oversigt over Amtsregnskaberne vil jeg gerne i al Korthed minde om *Amtsstuearkiverne* i Landsarkiverne, der indeholder fortrinlige Oplysninger om Enkeltheder i Amtsregnskabernes Poster, men som sjældent sees at blive udnyttet af Lokalhistorikerne. »Fortid og Nutid« skal ved Lejlighed bringe en Oversigt ogsaa over disse Arkivers Indhold.

En fortrinlig, men fuldkommen overset Kilde, som jeg fandt i *Matrikulsarkivet* i Kbhvn. Oktober 1921 (se Skivebogen 1921 S. 39), er »Beretning til Matriculen om Jordbrugere 1805« i Herredspakker og Amtspakker. Den indeholder 1) Indsendte Beretninger fra alle Godsejere. 2) Indsendte Protokoller fra Amtstuerne over alt Selvejer- og Strøgods ved Aaret 1804's Udgang. 3) Protokoller over Selvejer- og Strøgods ved Amtsstuen efter Rentekammerets Ordre af 18. Decbr. og 29. Decbr. 1804, forfattet efter det med Ordren fulgte Skema. Heri gives Oplysninger om Dyrkningsmaade, Sædskitte, Høavl, Udskiftning, Bonitet, Gl. Hartkorn og meget mere. 4) Ekstrakter af alt det foregaaende, ordnet herredsvis, altsaa en Slags Herredsmatrikel 1804. Denne Kilde vil være et fortræffeligt Bindeled mellem Hartkornslisterne 1789—91 og Matrikelen 1844, foruden at den for Personalhistorien supplerer Folketællingen 1801. Dens Hovedbetydning ligger dog i, at den giver særdeles fyldige Oplysninger om det nye Landbrug efter Udskiftningen, samt egenhændige Beretninger fra en Del af de Godsejere og Præster, der var Foregangsmænd paa Landbrugets Omraade.

Red.

OLDTIDSVEJE OG STEDNAVNE.¹⁾

Af mag. art. Vilh. la Cour.

Gennem mange Aar har nordiske Forskere drøftet Spørgsmaalet om vore tidligste Stednavnes Alder, uden at afgørende Sikkerhed er naaet paa noget Punkt. En sproglig Betragtning af Navnestoffet fører ikke til Maalet, en udelukkende topografisk er næsten forudbestemt til at lede Undersøgelsen paa Vildspor. Rets-historiske, agrarhistoriske Studier kan give os Udblik langt tilbage i Tiden; men det vilde være altfor dristigt at tro, at de kunde røbe for os de allerældste Forhold, som opstod, da Bosættelsen for første Gang fik fast og blivende Karakter, og da Kærnen i vore senere Bygder voksede frem af den vildsomme Skovs Dybder eller den vejløse Hedes Ørken.

Alligevel kan vi ikke opgive det Haab, at det virkelig skal kunne lykkes at paavise denne første Begyndelse — spore vort Folks ældste Bosættelse, ikke alene i de Tusinder af *Mindesmærker*, som ligger spredt ud over Landet, men ogsaa i de endnu gængse *Stednavne*. Forsøg i denne Retning har ikke manglet. Og alligevel er vi paa en Maade lige vidt. Thi det gælder her et Grænseomraade mellem Arkæologi og Filologi, som dels er vanskeligt tilgængeligt, dels forudsætter Indsamlingen af et Materiale, der endnu ligger spredt paa saare mange Hold. Gør man ikke først det nødvendige Rydningsarbejde, slaar man sig til Taals med, hvad usikre Indtryk af nye Kort og tilfældige arkæologiske Egnbeskrivelser kan byde, saa opnaar man i det lange Løb kun Skuffelser. Man vil maaske have Haab om paa enkelte Punkter at naa et tilnærmelsesvis rigtigt Resultat; men den virkelige Erkendelse af Bosættelsens Art, af vore ældste Bygders

¹⁾ Jeg takker Stednavneudvalget og Nationalmuseets I Afdeling for Imødekommenhed ved Stoffets Indsamling.

topografiske Struktur, af Vejlinierne, som forbandt dem og af Bylagene, som voksede frem — den vil aldrig vindes. »Urnavnene« vil i heldigste Tilfælde kunne *gættes*, aldrig *paavises*.

I en kort Afhandling som denne kan det ovenfor skitserede, i saa mange Henseender vigtige Spørgsmaal naturligvis ikke tages op til Diskussion. Hvad der ligger for, er et meget snævrere begrænset Problem: Forholdet mellem Oldtidens Vejnæt og de Stednavne, der maa anses for vore ældste. Ja, det maa endog indskrænkes yderligere: der kan kun ventes behandlet *en bestemt Gruppe af Stednavne, som synes at optræde i et ganske konstant Forhold til Landets ældste Færdselslinier*.

Undersøgelsen er saaledes paa en Maade speciel; men den oplyses ved Træk, hentede fra det hele Land, og en af dens væsentligste Elementer er et Arbejde i Marken, som alle med Interesse for Sagen og med aabne Øjne for de herhenhørende Forhold selv kan gennemføre.

Udgangspunktet er en Ytring af den norske Prof. *K. Rygh*¹⁾, at *Urnavnene* ved Bosættelsen, det allerældste Navnelag, opstaaet straks efter Landets faste Bebyggelse, er simple, usammensatte *órnefni*, σ : Betegnelser for selve de lokale Naturforhold. Det var Næs og Dale, Søer og Elve, Fjorde og Øer, som gav Bebyggelserne i deres Nærhed Navn. Først senere kom den Mængde Stednavne til, der angav Befolkningens Forhold til Jorden, Ejendomsforholdet til Næs og Dal, Gaard og Rydning, Skov og Bro. Rygh ledes til denne Opfattelse ikke alene ved et Studium af Navnegivningen paa Island i Landnamstiden, men ogsaa ved Undersøgelser af Forholdet mellem Oldfund og usammensatte Stednavne. Det viste sig, at mange nordlandske Navne paa Broncealderens Fundsteder var saadanne simple Terrænavne, oftest betegnende en eller anden lokal-topografisk Ejendommelighed, og han sluttede deraf, at »det usammensatte [navn] er pricipielt det ældre og det sammensatte er senere opstaaet ved trangen til bestemtere

¹⁾ Det norske Vidensk. Selsk. Skr. (Trondhjem) 1905, Nr. 4.

distinktion¹⁾. Heraf fulgte naturligvis ikke, at Navne af den første Klasse i *alle* Tilfælde var de ældste. Usammensatte Bostedsnavne fremkom ogsaa i senere Tider, ja de brugtes sagtens endnu i ældre Middelalder og — med efterhængt Artikel — i ny Tid. Men den usammensatte Terrænbetegnelse, anvendt som Navn paa en Gaard eller By, maatte ligefuldt altid paakalde vor Opmærksomhed.

Blandt danske Forskere synes disse Iagttagelser ikke at have vundet tilstrækkelig Opmærksomhed; dog har Dr. *Gudmund Schütte* hævdet, at de ældste Navnelag ikke indeholder Personnavne²⁾, og at den indoeuropæiske Urtids normale Stednavne er »Kortetyper« af »rent stedmærkende Indhold«¹⁾.

Hvis nu disse Hypoteser holder Stik, maa man vente, at »*Urnavnene*« *optræder i et ganske bestemt Forhold til vort Lands ældste Vejlinier*. Dir. *Sophus Müller* har lært os ved Hjælp af selve de bevarede Oldtidsmindesmærker at finde frem til Erkendelse af det Vejnæt, der i Sten- og Bronzealder bandt Bygd til Bygd, og som indenfor selve den enkelte Bygd udgjorde dennes allervæsentligste Led. Nogen anden brugbar Metode kan ikke paavises, hvor stor Rolle end Naturforholdene (f. Eks. Vandskellene) kan have spillet hist og her ved Valget af Vejbanen. Vi maa altsaa først og fremmest ved Hjælp af Mindesmærkerne lede Oldtidsvejene op, og dernæst maa vi se, i hvilket Forhold de danske »órnefni« staar til dem.

I et Foredrag i Oldskriftselskabet Jan. 1922 gjorde jeg opmærksom paa, at *de ældste Vejlinier netop samlede saadanne »Urnavne« af Korttypen*. Opfattelsen hvilede paa en udstrakt Undersøgelse af Forholdet; men som belysende Eksempler fremdrog jeg kun tre: Sten- og Bronzealderens *nordøstjællandske Hovedvej*, som gik fra *Lyng*(by) over *Strø*, *Græse* (Græs-vid) og *Sund*(by) til *Gundsø* — alle Bebyggelsesnavne af Sognerang, men i sig selv intet andet end slet og ret Terrænbetegnelser. Jeg sammenlignede hermed den store *nordvestjydske Hovedvej* fra *Fer-*

¹⁾ I. c., S. 13.

²⁾ Danske Studier 1906, S. 53.

³⁾ Blandinger II, S. 125.

ring over *Dybe, Ramme, Lomborg, Rom, Fabjerg, Resen* og *Asp* til *Maabjerg* og den *sønderjydske* fra *Ribe* over *Fole, Gram, Rise* og *Uge* til *Bov*. Alle disse Veje kunde følges længere, end af mig angivet, og langt over hundrede andre og samtidige kunde fremhæves, som ledsagedes af ganske tilsvarende Stednavne.

Overalt vilde vi se »Kortetyper« som de *herskende* blandt de mere betydningsfulde Stednavne, der skarede sig omkring Oldtidsvejene, angivende selve det Terræns Karakter eller Udseende, som Vejene passerede.

Saadanne »Urnave« kan imidlertid i vore Dage have et forskelligt Udseende. De kan være overleverede i en eller anden Kasusform — Dativ sing. eller plur. — eller de kan være forsynede med en Afledningsendelse — f. Eks. *-inge, -und* o. lg. De kan ogsaa bære en senere tilføjjet Endelse — f. Eks. *-bro, -vad*, derimod ikke en af de vante Endelser for sammensatte Stednavne, undtagen hvor denne gør sikkert Indtryk af at være et senere Paahæng. Dette kan f. Eks. være Tilfældet med *-by* (sml. Dobbelthformen [æt] Hæpum og Haiþa: bu) og med *-torp*. Den sidstnævnte Endelse knyttes ganske vist som Regel til et Personnavn; men i enkelte Tilfælde er Forholdet en Terrænbetegnelse, og hvor dette træffer ind, maa Forleddet anses for Stedets oprindelige Navn.

Studiet maa altsaa bestaa i flg.: Man maa fremskaffe et paa lideligt Kort over udstrakte Egenes jordfaste Mindesmærker. Af Kortet — og af Studier i Marken! — læser man sig til de ældste Bygders Udstrækning og Struktur, man paaviser Vejnættet, og man søger tilsidst Forbindelsen mellem dette og de antagne »órnefni«.

I denne Undersøgelse skal, som sagt, kun en enkelt Gruppe af saadanne »órnefni« behandles. Det er med een Undtagelse alle Navne, som ligger paa Steder, hvor Oldtidsvejen har maattet krydse Vanddrag, og de har yderligere det tilfælles, at *de egentlig kun kan tolkes tilfredsstillende ud fra selve de arkæologiske — og paa de valgte Lokalteter ensartede — Forhold*. Forbindelsen mellem Oldtidsvejen og Stednavnet bliver derved endnu fa-

stere, end om man slet og ret tog »Kortetyperne« langs Vejene op til Undersøgelse, og hvis der overhovedet kan føres Bevis for saadanne Navnes høje Ælde, maa de her behandlede ikke være de mindst betydningsfulde.

Begyndelsen gør jeg med en Tolkning af Sognavnet **Farum** (Ølstykke H., Frbg. A.).

Dette Navn antog N. M. Petersen for udviklet af et *Far-hem*¹⁾ og af samme Opfattelse var senere Dr. O. Nielsen²⁾. Man vil finde den samme Tolkning anført i 3. Udgave af Trap's Danmark; men her føjes en anden Mulighed til: »maaske af *Faare* *ø*: en alfar Overgang«³⁾.

Spørgsmaalet er først og fremmest, om Navnet er sammensat eller usammensat? Prof. Steenstrup er tilbøjelig til at tro det sidste⁴⁾. Imidlertid giver han ingen Tolkning af det, og Magister H. V. Clausen hælder til den Antagelse, at Navnet er sammensat med Endelsen *-rum*⁵⁾.

De gamle Skrivemaader⁶⁾ kan ikke afgøre Sagen. De tillader baade at opfatte Navnet som en Dat. plur. og som sammensat med Endelsen *-hēm*. Det er dog en Svaghed ved Dr. O. Nielsens Tydning (= »Bebyggelsen ved Søen Far«), at vi absolut intet Sønavn *Far* kender her paa Stedet. Naturligvis kan et saadant være tabt; men det turde være rigtigst at gemme denne Mulighed, til alle andre Tolkningsforsøg har maattet opgives.

Ikke meget bedre er det at følge Dr. O. Nielsens senere Tanke, at Forleddet skulde opfattes som et Aanavn (ligeledes ukendt) eller som et ukendt Mandsnavn *Fari*⁷⁾. Hvis Endelsen var *hēm*, maatte Tydningen nok snarest være den i Trap angivne (Bebyggelsen ved »Faare« *ø*: den alfare Overgang); men hverken

¹⁾ Nord. Tidsskr. for Oldk. II (1823), S. 83.

²⁾ Blandinger I, S. 184 f.

³⁾ II, S. 160.

⁴⁾ Indl. Stud., S. 75.

⁵⁾ Aarb. for nord. Oldk. og Hist., 1916, S. 191.

⁶⁾ Indl. Stud., S. 67.

⁷⁾ Olddanske Personnavne. S. 24.

gamle Former eller vore Dages Udtale (fa. rm) taler afgjort herfor. At *-hēm*-Navne ikke har været ualmindelige i Oldtidens Danmark, er sikkert nok. Hvor ikke Skriveformerne eller oplysende nordiske (og tyske) Paralleler leder os til at skimte et *hēm*- bag et *-um*, gør vi dog nok bedst i først at forsøge, om de lokale Forhold taler for at opfatte Navnet som en Dat. plur. af en Terrænbetegnelse. Glipper dette Forsøg, kan man jo altid vende tilbage til den anden Mulighed.

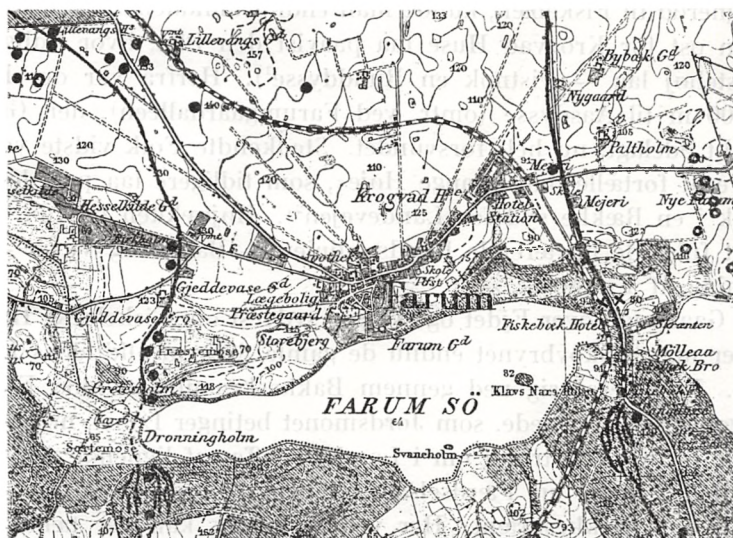

Fig. 1. Farum, Ølstykke H.

Skulde *Farum* være en saadan Dat. plur., maatte Rodstavelsen altsaa hentyde til *et eller andet lokalt Forhold, der kan paavises mere end ett Sted i Byens umiddelbare Nærhed.*

Byen ligger, som Kortet Fig. 1 viser, ved Farum Sø's nordlige Bred, et kort Stykke vest for Landevejen Lillerød-Bagsværd. Ad denne kommer man over det smalle Ejd mellem Farum Sø og Furesø. I Oldtiden har de to Vande staaet i indbyrdes Forbindelse med hinanden; nu er der vokset en lav Engstrimmel frem imellem dem, som bærer ikke alene Landevejen, men tillige Jernbanen København—Slangerup.

Ved et Tolkningsforsøg falder Tanken da ret naturligt paa oldn. *far*, n. = ‚*Vej, Spor*‘, svarende til græsk $\pi\omicron\upsilon\gamma$ i $\pi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$ =, Gen- nemgang, *Overgang over et Vand*. Hvis dette Ord indgaar i vort Stednavn, maa **(at) farum** betyde **(ved) Overgangsstederne**. Det maa altsaa undersøges, om andre end det nævnte Overgangssted kan paavises, og hvor gamle disse »far« i givet Fald kan antages at være.

Naar man for et halvt Aarhundrede siden vandrede fra Bregnerød til Fiskebæk, kunde man endnu umiddelbart ved Korsvejen øst for Krogvad Huse faa paavist den Plet, hvor tidligere Torstehøj laa — vistnok en Runddysse¹). Herfra var der kun c. 400 m til Aasdysse (omtr. ved Farumgaardalléen), den Gang stærkt ødelagt, nu helt forsvundet. Stedkendte Folk vidste yderligere at fortælle om »mange Høje«, som tidligere laa paa denne Mark i en Række syd for Landevejen²). Højrækken har da omtrent fulgt de nuværende Færdselslinier — Banen og Vejen — i Retning af Fiskebæk.

Gaar man over Ejdet og svinger sydvest om Fiskebæks Huse, finder man i Skovbrynet endnu de gamle Spor af Oldtidens Hulveje. De skærer sig ned gennem Bakkeskraaningene mod Ejdet, uregelmæssigt formede, som Jordsmonet betinger Løbet, nøje svarende til, hvad vi trindt om i Landet træffer af lignende Art paa de Steder, hvor en Færdselsaare i længst forsvunden Tid har krydset en Bakkeskrænt. Her ved Fiskebæk kan der tælles tre Hovedløb, som ved Skræntens Fod delvis glider ud i hinanden, og umiddelbart ved det østligste — oppe paa Højden — træffer vi en nogenlunde velbevaret Langdysse. Noget længere inde i Skoven kommer man forbi det næste Mindesmærke, ligeledes en Langdysse.

Alle disse Mindesmærker nord og syd for Ejdet fortælles os, at man i yngre Stenalder har haft et Overgangssted her, hvor Vandet var smallest og Bundforholdene rimeligvis lettest. Her har været et *far*.

¹) Meddelelserne om Højene er hentede fra Nationalmuseets I. Afdelings Herredsundersøgelser i Museet.

²) Indberetningen tilføjer: »Paa syv Steder iagttoges formentlige Spor af sløjfede Mindesmærker«.

Men det har ikke været det eneste Sted, man krydsede Vanddraget.

Nord for Geddevase Gaard laa tidligere to Dysser, af hvilke alle Spor er borte. Fulgte man Markvejen øst om Gaarden og Vest om Præstemose, havde man paa Strækningen ned til Farum Sø først et Par mindre Stenaldersmindesmærker, dernæst en Jættestue »Gretteshøj« (nu fredlyst) og endelig en Langdysse. Af disse er kun Gretteshøj i Behold.

Ogsaa denne Række — som forøvrigt med enkelte Spring kan følges mod nordøst helt til Uvelseegnen; Rækken Fiskebæk—Krogvad kan paa samme Maade følges op til Karlebo — angiver med fuld Sikkerhed en Oldtidsvej, som er løbet ned til Bredden af Farum Sø.

Men man har fortsat Farten. Staar man i vore Dage ude i Mosen paa den lille Dronningholm og ser over mod Præsteskovens i syd, fanges Øjet af et Stenaldersmindesmærke yderst paa Bakkekammen — en ødelagt Runddysse.

Paa begge Sider af Dyssen skærer en Række dybe Hulveje sig uregelmæssigt ned gennem Bakkeskraaningen. Som i et Brændpunkt samles de ved Skræntens Fod, ved den tidligere Søbred — netop ret overfor den Vejlinie, vi selv har fulgt. Enkelte af dem er et Par Mandshøjder dybe, andre synes kun at være »Vigespor«, der har været benyttede, naar et eller andet Punkt i Hovedlinierne blev ubekvemt at befare. Samlet danner Anlægget et typisk Eksempel paa den graa Oldtids mangedrejede Næt af Hulveje ved gamle Vadesteder.

Fortsætter man nu op over Skrænten, ser man ved Præsteskovens søndre Bryn en delvis ødelagt Langdysse. Den ligger netop der, hvorfra Hulvejene udgaar. Markerne bag Skoven har tidligere baaret en Række Gravhøje, som pegede længere mod Syd; de er nu alle sløjfede.

Altsaa har der ogsaa ved den *vestlige* Ende af Farum Sø i yngre Stenalder været et **far**. *Den Bebyggelse, som paa Søens nordre Bred fandtes midt mellem de to Overgangssteder, laa i bogstaveligste Forstand at farum.* En slet og ret Betragtning af

Terrænforholdene vilde ikke have løst Gaaden. Det var Gravhøjene, som røbede Hemmeligheden.

Farum er vist det eneste danske Stednavn, i hvilket den ældgamle Betegnelse for en Vej eller et Overfartssted — *far* — forekommer i Dat. pl. Imidlertid ligger det nær at undersøge, om *far* da ikke skulde indgaa i Singularisform i et eller andet Stednavn. Bedst vil det være, om det kan lykkes at paavise et Tilfælde, hvor udelukkende *en Række af Gravhøje* kan lede til Navnets Tolkning — hvor intet nyere Vejanlæg frembyder en Mulighed for Forklaring.

Et saadant er ikke vanskeligt at finde.

I Ringkøbing Amt, Bølling Herred, Sønder Lem Sogn ligger Gaarden *Faarborg* tæt ved Østgrænsen. Navnet har den efter en meget betydelig Bakkeknude, paa hvis nordlige Hæld den er bygget. Højdepunktet — trigonometrisk Station — ved *Tophøj* er iflg. Generalstabens Kort af 1912 261 Fod¹⁾ og Herredets næsthøjeste Punkt.

Fra Faarborg falder Terrænet jævnt imod Vest. Et kort Stykke paa den anden Side Lem Kirke er man ude paa den lave og side Vesterhavslade indenfor Ringkøbing Fjord, og denne viser saa at sige intet Spor af Oldtidsbebyggelse. De vestligste Gravhøje ligger nord og syd for Store Holmgaard, omtrent hvor Engene begynder.

Til Gengæld ordner de sig netop herfra og østpaa i en særdeles tydelig Række, som angiver gammel Vejlinie. Der findes en Gruppe paa fire ved Korsdal, derpaa en enkelt inden Lem Kirke og fra denne og hen til de prægtige *Nihøje* ikke mindre end toogtyve. Imellem dem findes et sikkert Stenaldermindesmærke, en Langdysse; Resten er Rundhøje, men man tager næppe fejl i den Formodning, at Flertallet af dem skjuler Bundgrave fra yngre Stenalder.

Fra Kirken til Nihøje er c. 1700 m. Denne ualmindelig

¹⁾ Dette Kort (Maalebordsbl. 2603) angiver dog et andet Punkt paa Banken til 262 Fod. Trap, Danmark 3. Udg. V, S. 615 sætter Tophøj til 272 Fod.

Fig. 2. Faaborg, Bølling H.

smukke Gruppe har efter alt at domme ligget ved en Korsvej. En Høj række fører herfra mod nord til andre Vejlinier i Ølstrup og Hover Sogne — en ganske tilsvarende bøjer mod syd til Egnen ved Favrbjerg-Radbjerg-Dejbjerg. Men selve den Vej, ad hvilken vi naaede Nihøje, fortsættes mod Øst — under jævn Stigning. Tæt øst for Lem var Terrænet 122 Fod højt, ved Nihøje er det naaet op til c. 200 Fod, derefter følger nye 1700 m, som fører os til Tophøj — 261 Fod.

Paa denne Strækning ligger først fem Høje spredt over 800 m. Saa kommer en Gruppe paa fire — aabenbart to og to paa hver Side af den gamle Vej — saa atter en enkelt Høj og endelig tre oppe omkring Tophøj.

Fra dette Punkt er Vejen svinget i sydøst. Den er gaaet over Møgelhøjene paa Faarborgs Sydende og Løvstrupgaard til Hanning-Kongsholm.

Forholdene i Oldtiden er da fuldkommen klare. Enten man fra nord, vest eller syd har nærmet sig Nihøje, har man ret i øst haft den dominerende Banke — **Faarborg** — *op over hvilken Vejen førte allerede i yngre Stenalder*. Intet her i Egnen er mere end den skikket til at tiltrække sig Opmærksomheden. Selve Naturen har udpeget den til blandt de første Lokaliteter at modtage *ørnefni*. Vi kender i vore Dagen ingen gamle Skrivemaader af Navnet; men Forleddets Tolkning kan ikke være tvivlsom: **Faarborg** vil sige *det Bjerg (den Borg), opover hvilket (forbi hvilken) der i hine fjerne Tider gik far*. Nutidens Veje har intet at fortælle os herom. Det er Gravhøjene, som røber Navnets Betydning.

I Forbindelse med Faarborg er det naturligt at betragte Stednavnet **Faarbro**, Glænstrup Sogn, Nørhald Herred, Randers Amt.

Det er Navnet paa en Vejovergang over Kongsvadmølle Aa, der danner Glænstrups Sogns Vestgrænse. Vejen mellem Sønder Onsild og Glænstrup krydser Vandløbet netop her; Møllegaard og Kongsvad Vandmølle ligger tæt mod syd.

Aaen rinder i en snæver Dalsænkning. Navnlig mod nord er

Bakkerne bratte; men her findes i en Slugt en gammel Hulvej, som fører direkte ned til Faarbro.

Til denne Slugt leder en ældgammel Vejlinie, tydeligt mærket ved Gravhøje. Fra Rovm er den gaaet syd om Klejstrup Sø og syd om Hornum, er bøjet nord om Trinderup Krat, har passeret Vægtdal og Sparrehuse og har skaaret Landevejen Nørre Onsild—Sønder Onsild ved Ormhøj. Herfra er den gaaet videre til Højgruppen Stolpehøje, har derpaa krydset Viborgchausséen og har naaet en Gruppe paa ni Høje straks nordvest for Slugten. Ved selve Indgangen til Slugten ligger paa den ene Side seks Høje, paa den anden en enkelt.

Naar den da over Faarbro er kommet til Glænstrup Sogns vestlige Bakkehæld, er den krøbet op over dette. Ved Horsvang Gaard møder vi den næste Høj, paa den høje Banke syd for Holmgaardene ligger tre, blandt dem Kodhøj og Brunhøj. Vejen er fortsat over Banken, er gaaet midt mellem Galgehøj og Møgelhøj, har passeret Glænsenhøj og er løbet ud over Tørslev Hede mod Bolsbjerg-True.

Saa at sige alle disse Høje omkring Faarbro er Rundhøje. Der foreligger dog Vidnesbyrd om, at ogsaa den yngre Stenalder Folk har holdt til her, og det er vel mere end sandsynligt, at en stor Del af Højene i deres første Anlæg rækker tilbage til denne fjerne Tidsperiode.

Fra yngre Stenalder eller Bronzealder har man altsaa søgt et Overgangssted over Kongsvadmølle Aa netop ved *Faarbro*. Her har fra de ældste Tider været et *far*. I vore Dage er dette Steds Betydning stærkt formindsket, idet Hovedlandevejen til Hobro skærer Aaen lidt længere mod nordøst — ved Randers Bakker. Den gamle Oldvejs Betydning kan dog ikke betvivles. Fra Trinderup til True gaar den uafhængig af alle nye Vejanlæg sin egen lige Bane, og de Bygder, som den forbinder, er anseelige nok til at vidne om hyppig Befaring. Man kan vanskeligt afvise den Tanke, at Stednavnet Faarbro skyldes netop *denne* Vej. Men selvfølgelig svækkes Indtrykket noget af den Omstændighed, at ogsaa Sognevejen Glænstrup—Sønder Onsild benytter det gamle Overfartssted.

Et tilsvarende Indtryk faar vi ved at betragte de stedlige Forhold ved **Faare** Mølle i Flynder Sogn, Skodborg Herred, Ringkøbing Amt.

Faare Mølle ligger ved en Aa, som har Navn efter den. Netop her løber Landevejen Flynder—Bøvling og Jernbanen Vem—Lemvig. Det er altsaa et Sted, hvor man i vore Dage finder det bekvemt at søge over, og Gravhøje fortæller os, at man i en graa Old har haft den samme Opfattelse.

En ældgammel Vejlinie, markeret ved overordentlig talrige Høje, strækker sig omtrent fra Rammegaard over Vester Bommerhede, Mosebøl og Fladhøje til Elkær Høj. Deres Hovedretning er saaledes sydøst.

Ved Elkær Høj kommer vi ind paa jævn Hedeflade, og vi kan derfor ikke vente, at Højene skal fortsætte med samme Tæthed¹⁾. Alligevel findes der tilstrækkelig mange til, at Vejens fortsatte Løb i den een Gang givne Retning kån konstateres. C. 500 m inde paa Heden træffer vi en Høj, efter endnu 400 m's Vandring to korresponderende Høje, derpaa — c. 150 m fremme — en ny Høj og endelig ved Hedens Ophør, c. 600 m fra sidstnævnte, endnu een.

Denne Høj række peger direkte mod *Faare* Mølle. Fra det Sted, hvor Heden slipper, skraaner Jordsmonet jævnt c. 900 m ned til Møllen. Maaske har der ogsaa paa *denne* Strækning været Gravhøje; men Anlægget af Banelinien og af *Faare* Station har i saa Fald slettet alle Spor.

Paa den anden Side af Aaen er Stigningen jævn. Netop, hvor Heden paany begynder, ligger — nordøst for Elkær — en Høj. Forbi denne maa Vejen antages at have ført op. I Enkelt-heder kan den ikke følges stort videre; men forskellige Forhold tyder paa, at den er gaaet i Retning af Flynder.

Spredt om i nærmeste Terræn finder man paa begge Sider af Aaen andre Gravhøje. Har man et Højkort over hele den samlede Egn, ses det dog med Lethed, at de falder udenfor *den* store Færdselsaare, der fra Ramme gik over *Faare* (Flynder) og Møborg til Overgangen over Storaa nede ved Bur.

¹⁾ Sml. Aarb. 1904, S. 35 f.

Hovedparten af alle disse Høje kan ganske sikkert antages at være anlagt i yngre Stenalder, selv om de fremtræder som almindelige Rundhøje, og Undersøgelsen fortæller os altsaa, at der i hin fjerne Tid ved *Faare* fandtes et Overgangssted over den lille Aa. Stednavnets nuværende Udtale *fɔrə* tyder paa, at det er sammensat. Maaske kan Endelsen tænkes at have været *-høj*. At Forleddet er *far* = Overgangssted maa under alle Omstændigheder anses for givet.

Det blev i Indledningen sagt, at en ligefrem Terrænbetegnelse godt kan danne første Led i et Stednavn med Endelsen *-torp*. Det er ikke ofte, det sker; men det hænder (Skovrup, Aarup, Sørup o. s. v.). Det er derfor naturligt at undersøge, om ikke *far* forekommer noget Steds i denne Forbindelse.

I Viborg Amt, Middelsum Herred, Vindum Sogn ligger Landsbyen **Faarup**. Fra Byen er der i syd kun c. 600 m til en Høj række, som kan følges over meget lange Strækninger. Begynder vi ved Rind Bro, gaar den vest om Rind til Rødkær bro. Her tættes Højene stærkt, og Vejen fortsættes mod øst under et skarpt Bakkehæld, indtil den passerer den smalle Sænkning *Faarup Dybdal*. Hertil er c. 1600 m fra Hotellet i Rødkær bro.

Som Kortet (Fig. 3) viser, ligger Højene tæt paa hele Strækningen. Flere af dem godtgør, at Vejen allerede benyttedes i yngre Stenalder. En Høj ligger netop, hvor man gennem et naturligt Svaj i Jordsmonet er steget ned i Dalsænkningen: Midt i denne rinder et lille Bækløb ud til Langemosebækken i syd. Straks paa den anden Side af Sænkningen ligger — ovenfor en Hulning, ad hvilken Vejen er krøbet op — en Gruppe paa ni Høje, og derpaa fortsætter Høj rækken syd om Faarup, nogenlunde følgende den nuværende Vej. Hvor denne nedenfor Vindum bøjer mod sydøst gennem en skarp Slugt til det jævne Jordsmon langs Gudenaengene, viser Højene med al Tydelighed, at Oldtidsvejen er svinget i samme Retning. Den er under Bakkerne fortsat indtil Fladen syd for Bjerring, hvor 14 Høje ligger samlede.

I lige Linie er der 875 m fra de sydlige Gaarde i Faarup By til Vejovergangen over Faarup Dybdal, og en mellemliggende —

Fig. 3. Faarup, Vindum S., Middelsom H.

eller nærmere liggende — Bebyggelse findes ikke. Endvidere er Stedet her det *eneste* paa hele den c. 15 km lange Strækning fra Rind Bro til Bjerring, hvor Vejen har krydset et Bækløb. Det er naturligt, at dette *far* har givet Navn til Bebyggelsen, som Tid efter anden er vokset op i dets Nærhed. Den kan være kaldt **þorp at fari*, indtil Stednavnet paa et eller andet Tidspunkt er fæstnet i dets nuværende Form.

Desværre mangler vi gamle Skrivemaader for Navnet¹⁾. Den gængse Udtale (får-ørp) strider ikke imod den her givne Tolkning. O. Nielsen har tænkt sig, at der bag Faarup kunde skjule sig et forøvrigt ukendt Mandsnavn **Fari*, svarende til oldhøjtysk *Faro*; men han fremsætter det dog som en anden Mulighed, at *Far-* oprindelig er Aaens eller Bækløbets Navn²⁾. Ved *-torp*-Navne er det lidt dristigt at operere med Mandsnavne, til hvilke vi intet sikkert kender, selv om det naturligvis ikke er metodisk uforvarsomt. Derimod bør — som ved *Farum* — ikke Teorien om et forsvundet Aa- eller Sønavn tages i Brug, for alle andre Tolkningsmuligheder

¹⁾ Faarup, Matr. 1664.

²⁾ Olddanske Personnavne, S. 24.

har været prøvede. *Faarup* forklares tilstrækkeligt ud fra det nærliggende *far*, og det er saa heldigt, at vi blandt danske Stednavne kan nævne en fuldkommen Parallel dertil: det er *Vellerup* i Horns Herred, Frederiksborg Amt, hvis Navn 1402 skrives *Wæthlethorpp*¹⁾, og som altsaa har Navn af den 'Vejle', der fandtes i Byens umiddelbare Nærhed.

Den hidtil foretagne Undersøgelse har behandlet en Række Stednavne af forskellig Art, alle henpegende paa et i den tidlige Oldtid benyttet *far* — et Vejspor eller et Overfartssted over en vandfyldt Sænkning, en Aa, en Bæk eller smal Engstrimmel. Vi har truffet dette *far* i usammensat, men kasusbøjet Form (*Farum*), vi har truffet det sammensat med en simpel Terrænbetegnelse (*Faaborg*, *Faare*?) og med Endelser, som hentyder til Menneskers Færden (*Faarbro*), ja til deres Bebyggelse af Egnen (*Faarup*). Det er klart, at alle disse Navne ikke er lige gamle, og at de sidstnævnte Former endog er relativt unge; men det konstante Forhold mellem *far* og Oldtidsvej gør det dog *tænkeligt*, at de usammensatte *far*-Navne maa opfattes som virkelige *órnefni*, som Navne, der er givet Stederne af de ældste Tidens vejfarende Folk.

Naturligvis kunde man nu inddrage det samlede Navnestof til Undersøgelse for derved at se, om det paa pegede Forhold var en Regel uden Undtagelse, om der virkelig aldrig forekom noget *far*-Navn, uden at den ledsagende Høj række fandtes i dets umiddelbare Nærhed. Hvis man gjorde dette, vilde de ovenfor givne Eksempler kunne øges med mange flere; men man vilde tillige opdage, at der fandtes adskillige Navne med Forleddet *Faar-* eller *Far-*, som var uden Forbindelse med Oldtidens Vejnæt.

Grunden hertil er let at angive, og i de fleste Tilfælde vil det ikke være vanskeligt at fastslaa det enkelte Navneleds Betydning.

For det første vil man finde adskillige Stednavne, hvis Forled simpelthen indeholder Ordet *Faar* = *ovis*. Naar *Faaresø* (Aal S., Vester Horne H., Ribe A.) ikke alene ligger i højtomt Omraade, som hverken gamle eller nye Vejlinier gennemkrydser, men det

¹⁾ Repertorium 4507 (Orig.)

tillige ligger tæt ved *Gaasesø og Gedbjerg*, synes Forleddets Betydning at være fuldt gennemskueligt. Noget lignende kan gøres gældende overfor *Faarbæk* (Klim Sogn, Vester Han Herred, Thisted Amt), som har *Grishave, Kobakke, Kovad* og *Faardam* til Naboer. Det Antal Navne, som hører til denne Gruppe, er i det hele meget betydeligt.

For det andet vil man træffe en Række Stednavne, hvis Forled dannes af Mandsnavnet *Fader*. Det er f. Eks. *Farsbølle* (Haarslev S., Skovby H., Odense Amt), *Farshøj*¹⁾ (Husby S., Vends H., Odense A.) og *Farstrup* (Vigerslev S., Skovby H., Odense A.). Men de er lette at udskille, da Forleddets Mandsnavn vistnok uden Undtagelse har Genitivmærket bevaret, og en Sammenblanding af *far* med *Fader* derfor maa anses for udelukket.

Endelig vil man for det tredje støde paa en Del Stednavne, som i Forleddet har et Ord, der i middeldansk Skrivemaade snart har Formen *Fare-*, snart *Fardhe-*, og som ikke synes at staa i noget særlig intimt Forhold til den paagældende Egns Gravhøje. Det vil af denne Grund være nødvendigt ganske kort at belyse denne Stednavnegruppe, idet vi tager et Par Eksempler for os.

I Aarhus A., Gjern H., Sporup S., ligger Landsbyen **Farre**. I en Afskrift fra 1677 af et Brev fra 1424 gives Skrivemaaden *Farthu*²⁾. 1460 og 1499 finder vi Formerne *Phardow*³⁾ og *Far-dow*⁴⁾. Den nuværende Udtale er *farə*.

Navnet er altsaa næppe usammensat. De stærkt forvanskede Former fra 15. Aarhundrede kunde tyde paa en oprindelig Endelse *-høj*. Paa dette gætter Dr. O. Nielsen¹⁾. Naar han imidlertid opfatter Forleddet som *Far-*, tager han fejl. Forleddet er, som Skrivemaaderne viser, *Fard-*.

Ved Tolkningen af dette minder jeg om det norske Dialektord *Ford*, m. (udt. *fôr*) = *„Vej over Myr, vaadt England, gennem-*

1) Maaske samme Navn i *Farso* (Sb., Gislum H., Aalborg A.); sml. Fortid og Nutid I, S. 117.

2) Rep. 6148.

3) Ark. Reg. II, S. 48.

4) Smstds. II, S. 49.

5) Bland. I, S. 235.

*strømmet af Bæk*¹⁾. Det hører i særlig Grad hjemme paa Jæderen, hvor det er almindeligt i Stednavne; men det findes ogsaa i Dalene (Lister)²⁾. Aasen gengiver Betydningen ved *„Vej over en Sump eller igennem Bække og Vandpytter“*; Ross sætter derimod Forklaringen *„sidd England, der alsomttest er oversvømmet af den Bæk, som rinder gennem det“*. Baade Torp og Ross henviser forøvrigt til Betydningen af Ordet *vodul (vaðill)*.

Det norske *Ford* svarer til ags. *ford*, m. = *„Vadested“* (eng. *ford*), som findes i flere Stednavne, ligesom det hører sammen med mht. *vurt* (nht. *Furt*; sml. *Frankfurt, Erfurt*) = *„Durchgang für Gehende, Reitende, Fahrende durch ein Wasser oder Gewässer“* — hyppigst *„Vadested over en Flod“*, til Tider *„Gennemgang gennem Sum, Morads“*³⁾. Det maa afledes af en Form **fordu* = ie. **pr̥tu*⁴⁾ og er altsaa en Udvidelse af *fur*, som atter er aflydt Form af *far*.

Nu har Førstemann gjort opmærksom paa, at det tyske Bynavn *Verden* maa indeholde en Stamme *Fard*⁵⁾. I Analogi med det ovenfor fremstillede opfatter jeg baade denne og det ellers ukendte danske *Fard*- som udviklet af et **farði*, hvilket atter er en Udvidelse af Roden *far*. **Farre** betyder altsaa *„Højen(?) ved Fard“*, d: *„Højen ved den Sump, som gennemstrømmes af en Bæk og over hvilken en Vej fører“*⁶⁾.

Denne Tolkning passer fuldt ud til de lokale Forhold. Farre ligger paa en Højde umiddelbart syd for Engstrækningen *Maden*, gennem hvilken der fra Bæktrup rinder et lille Vandløb ud i Gern Aa. Netop ved Farre fører der Vej over Engen; men intet tyder paa, at denne Overgang har været af større Betydning i Oldtiden. Der kan ganske vist paavises Gravhøje syd for Sporup Kirke langs Bredden af Maden. De har imidlertid ikke Karakteren af

¹⁾ Alf Torp: Nynorsk etym. ordbok (*Ford*).

²⁾ Meddelt af Aasen og Ross. Det er muligt at Ordet ogsaa indgaar i det shetlandske Stednavn *Selerförd* (udt. *sælærförd*); se Aarb. 1901, S. 95.

³⁾ Grimm.

⁴⁾ Alf Tord: Nynorsk etym. ordbok.

⁵⁾ Altd. Namenbuch II, S. 537.

⁶⁾ **farði, farthæ* maa da være Analogiform til et ældre **ferði, *færthæ*.

at følge en Vejlinie, de danner snarere isolerede Grupper; og paa den anden Side af Maden træffes ingen Høje nærmere end oppe ved Gern Aa. I Forhold til Egnens Høje ligger Farre ret afsides. I sydlig Retning skal man over 3 km, før man træffer den nærmeste. Maden har næppe uden Vanskelighed ladet sig passere; men i paakommende Tilfælde *har* der dog ved Farre været ‚Gennemgang’ gennem dette ‚Morads’.

En tilsvarende Tolkning maa sikkert gives af det andet jydsk Stednavn **Farre** (Give S., Nørvang H., Vejle A.). Her er det de brede og side Engdrag omkring Omme Aa, som præger Landskabet, og ved dem ligger Byen. Det er givet, at der i denne Egn har været en tidlig Bebyggelse; men Højene angiver ingen kendelig Vej og intet *far*. De eneste Steder, hvor der paa hele Strækningen fra Krogvad Bro til Ringgive fører Veje over Omme Aa, kan man med Sikkerhed sige, at disse *ikke* fandtes i Oldtiden. Den nordlige Del af Nabosognet Lindeballe maa have været skovgroet helt ud til Aaen, og al jævn og stadig Færdsel sydpaa er gaaet vest og øst om ‚Sumpen’ ved Farre. Stednavnet maa derfor nærmest antages at være en Betegnelse for den *far*, ved hvilken *Farremølle* ligger (c. 1600 m vest for Landsbyen), og muligt er det, at det skal opfattes som sammensat med *-høj*.

Der kunde nævnes adskillige Paralleler til de to her undersøgte Navne — simple S sammensætninger som **Farremose** o. lg. — men vi skal nøjes med at betragte enkelte af mere almindelig Interesse.

Der er først **Faarevejle** i Skrøbelev S., Langelands nørre H., Svenborg A. Navnet skrives 1372 *Farthewethlæ*¹⁾, men ret tidligt dukker Formen *Forewælde*²⁾ op. Den nuværende Udtale er *fə·arəwæjlə* eller *fə·orəwələ*, *fo·arəwələ*.

Trap bemærker³⁾, at Gaarden tidligere har ligget paa en Ø, idet en nu inddæmmede Arm af Bæltet har afskaaret den Halvø,

¹⁾ Rep. 2966 (Orig.)

²⁾ Matr. 1688.

³⁾ 3. Udg. III, S. 760.

hvorpaa den ligger. Store Engdrag — fra det udtørrede Henninge Nor i syd til Vejlen ved Rudkøbing i nord — vidner om dette. I Oldtiden maa disse Engstrækninger helt eller delvis have staaet under Vand, og man har maattet passere dem, hvis man vilde ud til vore Dages Kragholm. Nogen Vej fra forhistorisk Tid kan ikke paavises. Høje kendes overhovedet ikke fra den nærmeste Omegn. Det bestemmende for Navnet har da været selve den store *fard*, som kun lejlighedsvis krydsedes, og som en Del af Aaret sikkert har været upassabel. Sidste Navneled, *-vejle*, beslægtet med oldn. *vaðill*, peger i samme Retning. Falk og Torp giver Betydningen *landzunge, die eine insel mit dem fastland verbundet*. Faarevejle ligger netop paa en saadan Ø tæt udenfor Kragholm. Men ogsaa en Betydning af *-vejle* svarende til det norske *Vodul* = *Sted, som gennemvades*¹⁾ vil passe: man er ved Faarevejle vadet gennem den vaade *fard*.

Sandsynligvis betyder da Navnet paa Sognebyen **Faarevejle**, Ods H., Holbæk A., ganske det samme. Det ses rigtignok ikke af de gamle Skriveformer. Den ældste — fra c. 1370 — er *Faræ-wæthlæ*²⁾. Men herpaa kan næppe lægges nogen Vægt. Det viser sig ved mange *Fard*-Navne, at det udlydende d meget tidligt forsvinder. Den nuværende Udtale er *få·rvøj'lə* eller *'fårə'vøj'lə*.

Byen ligger umiddelbart ved den udtørrede Lammefjord, paa Terræn, som i Oldtiden maa have været meget sidt. Oldtidens Hovedvej mellem Ods og Skippinge Herreder gik fra Veddinge over Ris til Faarevejle og Draget. Højene angiver dens Løb med ret stor Nøjagtighed. Netop ved Faarevejle maa man have krydset den *fard*, som strakte sig langs Lammefjordens Bænd. Men selve Stedet har ikke paa den Tid været egnet til Bosættelse. Der findes en Højgruppe syd for Vejlekro og en mindre syd for Stubberup. Har man paa disse Steder skullet i Forbindelse med hinanden, har den letteste Vej ført gennem de vaade Enge ved *Faarevejle*.

¹⁾ Ross

²⁾ S. R. D. VII, S. 39 (Orig.)

Oplysende er maaske ogsaa Beliggenheden af Landsbyerne *Nørre, Sønder Farup*, henholdsvis i Farup S., Ribe H., Ribe A. og i Vester Vedsted S., Ribe H., Ribe A.¹⁾. For dem begge gælder det, at de ligger umiddelbart ved de brede Marskenge omkring Ribe Aa. Begge Steder ses den nærmeste Omegn at have været bebygget i Oldtiden, om end ikke synderlig tæt, og til ingen af Byerne fører paaviselig nogen Oldtidsvej. Terrænet synes saaledes at røbe Forleddet *far*. Det samme kan siges at fremgaa af de gamle Navneformer for *Nørre Farup*: 1291 *Farthorp*²⁾, 6. Maj 1351 *Farthæthruph*³⁾, 1453 *Fardorp*⁴⁾ og 1542 *Farderup*⁵⁾. Nutidsudtalen er *farøp*.

Med denne Lokalitet som Udgangspunkt kan Landets øvrige ligelydende Navne undersøges. Det vil vise sig, at Forleddet *far*-gemmer sig i f. Eks. **Farup** (1. Saltum S., Hvetbo H., Hjørring A.⁶⁾, 2. Sogneby, Nørhald H., Aarhus A., 3. Krøgbæk S., Sønderhald H., Randers A., 4. Sogneby, Sabro H., Randers A., 5. Torsager S., Øster Lisbjerg H., Randers A.) og i **Faarstrup** (Sogneby, Vester Flakkebjerg H., Sorø A.)⁷⁾. Om Tolkningen af Landbynavnet **Faarup** (Hammer S., Hammer H., Præstø A.) tør jeg i Øjeblikket ikke udtale nogen Mening.

Foreløbig er vi da naaet til følgende Resultat af vor Undersøgelse:

Far har i Oldtiden betegnet et Vejspor eller et Overgangssted

¹⁾ Der henvises til Kortplanchen, Aarb. for nord. Oldk. og Hist., 1914.

²⁾ Ribe Oldemor, S. 78.

³⁾ Rep. 2314.

⁴⁾ Ribe Oldemor, S. 53.

⁵⁾ Sdj. Skatte- og Jordebøger, Overskat 1542.

⁶⁾ Sml. den nu ukendte *Fordby* i omtrent samme Egn (1542, Æ. D. A. III, S. 90).

⁷⁾ Her maa dog mærkes den meget gamle Skrivemaade *Farethorp* (c. 1177 — 1201, S. R. D. IV. 473; Orig.). Byens Beliggenhed (en høj Banke med omgivende Engdrag) kan ikke med Sikkerhed afgøre Sagen. Egentlig vilde det i *topografisk* Henseende være mest tilfredsstillende at tolke Forholdet som Gen. plur. af *far*.

over et Vandløb, og det er meget hyppigt benyttet, hvor Overgangen staar i Forbindelse med gamle, vigtige Færdselsveje, som endnu kan paavises ved Hjælp af Sten- og Broncealdershøje.

Fard har derimod været Betegnelse for en sumpet Eng eller Mosestrækning, som man nu og da har skullet passere, men som Oldtidens Alfarveje dog kun i de sjældneste Tilfælde krydsede.

Det ligger i Sagens Natur, at **Far** maa have haft en videre Betydning end den ovenfor angivne. Det maa ogsaa have kunnet bruges, hvor der var Tale om en ligefrem Overfart *pr. Baad eller Skib*, altsaa om egentlige *Færgesteder*. Oldn. *far* bruges i Betydningen *„Skib“*, *„Fartøj“*. Ags. *far* betyder ikke alene *„Gang, Rejse, Gennemgang“*, men tillige *„Skib“* og svarer derved til mnt. *var*. Samme Betydning har Ordet endnu paa Shetlandsøerne¹⁾. Selve Roden har Grundbetydningen *„Fortbewegung jeder Art“*, og de afledte Former got. *farjan*, oht. *f.rian*, mht. *vern*, dansk *Færge* betegner jo udtrykkelig *„zu Schiffe fahren“*²⁾. Lignende Betydning viser den græske Rod *πoq* Tilbøjelighed til at have³⁾, og man kan hermed sammenholde baade lat. *portus* = *„Havn“* og russisk hermed baade sammenholde lat. *portus* = *„Havn“*, men ogsaa *poromъ* = *„Skib“*⁴⁾. Det danske Ord *Fjord*, m., gaar tilbage til en Grundform **ferþu-* = ie. **pertu*, der er afledet af Roden **per* = *„sætte over til den anden Side“*⁵⁾.

Usandsynligt er det derfor ikke, at **far** kan forekomme i danske Stednavne i Betydningen *„Færgested“*. Af stor Interesse vil det være, om det ogsaa i disse Tilfælde vil vise nær Sammenhæng med de ældste Forbindelsesveje, der kan paavises her i Landet.

Først falder selvfølgelig Tanken paa den fynske Købstad **Middelfart**, Odense A., som i Valdemars Jordebog kaldes *Mæthlefar*, *Mæthelfar*, en Form, der bevares højt op i Tiden.

Tolkningen er let: af de tre Færgesteder mellem Fyn og Jyl-

¹⁾ Alf Torp: Nynorsk etym. Ordb. (*Far*).

²⁾ Kluge: Etym. Wörterb. d. deutschen Sprache (*fahren*).

³⁾ Smstds.

⁴⁾ Feist: Etym. Wörterb. d. Got. Sprache (*faran*).

⁵⁾ Alf Torp: Nynorsk etym. Ordb. (*Fjord*).

land, som benyttedes i ældre Tid, var Middelfart det mellemste, og Navnet betegner det slet og ret som saadant. Efter al Sandsynlighed har man ogsaa i yngre Stenalder krydset Bæltet her. Ikke alene er Farvandet snevrest mellem Krybeskov ret vest for Middelfart og Snoghøj paa Jyllandssiden, hvorfor det vilde være naturligt at sætte over paa dette Sted; men Gravhøjene synes at vidne derom. Paa selve Middelfart Købstadsjord er de rigtignok forsvundne og kun et Par Stykker findes bevarede i Øxenrade Skov og Krybeskov. Derimod er de talrige omkring Snoghøj. Fra Krybily Kro nord for Oddersted gaar de i en Stribe mod øst, idet de nogenlunde følger Landevejen ned til Snoghøj. Terrænet i denne Del af Elbo Herred anviser næppe andet Landingssted for Folk, der kommer fra Fyn. Forholdene ved de to andre gamle Overfartssteder — Strib og Fønsøre¹⁾ — stiller sig langt usikrere for denne fjerne Tids Vedkommende.

Fuldkommen klart og oplysende er derimod Forholdet ved det ældste Overfartssted mellem Falster og Sjælland.

Paa Valdemar den Stores Tid gik Vejen fra Gaabense til Vordingborg; men dette skyldtes ganske sikkert hans mægtige Borganlæg det sidstnævnte Sted og den fremblomstrende By ved Borgens Fod. Noget *oprindeligt* Forhold har det ikke været, og Farvandet er paa dette Sted ulige bredere end længere mod øst. Prof. *Lundbye* har gættet paa, at man i den ældste Tid satte fra Falster over Bogø til Sjælland. Han indrømmer imidlertid, at ingen tydelige Vidnesbyrd foreligger derom¹⁾, og Gætningen holder heller ikke Stik. Stednavnene og Højene oplyser os om det virkelige Forhold.

Man kan følge de sidste — dels samlede i Grupper, dels mere spredt — fra Midtfalster op mod Gundslev og Sortsø. Mellem Sortsø og Havnsø ligger en Gruppe, bestaaende af en Langdysse og fire Rundhøje, derpaa følger ud mod Stranden en Langdysse og fire Runddysser.

Disse sidste ligger i **Farnæs Skov**. *Farnæs* er med andre Ord

¹⁾ Den i Trap 3. Udg. III, S. 387, anførte Form »*Fønsføre*« har det været mig umuligt at faa konstateret Rigtigheden af.

²⁾ Lolland-Falsters historiske Samfund Aarbo 1920, S. 10.

det gamle Navn for hele Næsset mellem Alslev og Stubbekøbing. Tolkningen kan ikke vække Tvivl. Navneformen er ganske den samme i Valdemars Jordebog.

Herfra er man da sejlet ud og har undervejs til Sjælland passeret — **Farø**. O. Nielsen har antaget, at dette Ønavn indeholdt Betegnelsen Faar = ovis¹). Men det er der ingen Grund til at tro, selv om Stavemaaden i Valdemars Jordebog er *Faarø*. Der findes ingen jordfaste Oldtidsmindesmærker paa Øen, derimod har man her fundet et af disse højst interessante kvindelige Idoler fra Broncealderens 5. og 6. Periode, i hvilken den svenske Arkæolog Arne har ment at genkende i nordisk Fremstilling Frugtbarhedsgudinden Astarte — Afrodite²). Fundstedet netop i Sejlleden henleder Tanken paa, at Afrodite i een af Helligdommene paa Knidos dyrkedes under Navnet *Euploia* = *Gudinden, som giver god Sejlads*, en Kultus, som dels var vidt udbredt, dels i Tiden havde dybe Rødder³). Ogsaa Njord (< Nerthus) stod jo i et vist Forhold til Skibsfarten. Arne ser i Bronceidolerne primitive Nerthus-billeder. Fundstedet paa Farø kan maaske tages i Betragtning ved Spørgsmaalets Afgørelse.

Fra Farø er Vejen gaaet videre til den sjællandske Kyst. Et Højkort over Baarse Herred giver meget interessante Oplysninger om de oprindelige Samfærdselsforhold hernede. Hele Egnen omkring Vordingborg — fra Vintersbølle Skov i øst til Oreby Skov i vest — er omtrent fuldstændig højtom. Og at dette ikke skyldes Købstadens Nærhed ses deraf, at ogsaa hele det nordlige Opland op til Stuby, Barmose og Ørslev Mose er saa godt som blottet for Høje.

Helt anderledes med Sjællands Sydkyst øst for Vintersbølle Skov. Man skal lede længe og langt efter en Række saa pragtfulde Langdysser som dem, der kranser Stranden fra Kjeldemose Eng syd for Petersgaard til Blegen syd for Nyraad. Som Perler paa Snor ligger de inde i Langebæk Skov og Stensby Skov, sær-

¹) Blandinger I, S. 175.

²) Fornvännen 1909, S. 177 (Afbildning).

³) Se om dette bl. a. Blinkenberg i Kunstmuseets Aarskrift 1919, S. 25 f. Her Literaturhenvisninger.

lig mange ret syd for Stensby. Vest for Store Fredskov kommer tæt ved Stranden en Gruppe paa fire Langdysser, og her befinder vi os — umiddelbart overfor *Farø—Farnæs!* Det gamle Landingssted har sikkert været midt mellem denne Gruppe og Dysserne i den vestlige Del af Stensby Skov, og den lange Række af Dysser, som sætter disse Egne i Forbindelse med de stærkt bebyggede midtsjællandske Egne, udgaar fra dette Punkt. I Retning fra nord til syd kan man med nogenlunde Sikkerhed følge Vejen fra Dysseomraadet i Tybjerg Herred over Olstrup, Kalby, Krømpinge, Aaside, Snesere, Solbjerg, Risby, Grumløse, Udby og Ørlev til Stensby — en Hovedfærdselsvej paa c. 40 km Længde!

Dette kan umuligt tolkes paa mere end een Maade: I Dyssetid har den *eneste* Vej, som førte fra Midtsjælland mod Syd naaet Kysten ved Stensby lige overfor *Farø—Farnæs*. Paa dette Sted har det oprindelige Færgested mellem Sjælland og Falster været. At Broncealderbebyggelsen efter Højene at dømme tilsyneladende trækker længere mod øst, siger intet i denne Forbindelse. Den gamle Hovedvej har *dog* været opretholdt, hvad Højgrupper baade ved Solbjerg, Risby og Udby lærer os.

Den ved Hjælp af Stendysserne paaviste Betydning af *far* = ‚Færgested‘ ligger ogsaa klart for Dagen i det sonderjydske Stednavn **Fartorp** (Haddeby Sogn, Slesvig A.). *Sach* nævner fra 1585 Formen *Fahrdorp* og sammenstiller den med et tysk *Faretharpa* (872) »*von far, U'berfahrt*«. Han bemærker, at der fra gammel Tid har været Færgeforbindelse over Slien netop her¹⁾.

Gravhøjene fra Sten- og Broncealder taler for denne Tolkningens Rigtighed. Den store Hovedfærdselsaare gik fra Rensborg omtr. over Owschlag, Bøglund, Jagel, Husby og Skovby videre mod nord. Biveje førte fra den ind til Bygderne nord for Slien. Men vilde man sydfra op til disse, gjorde man næppe Omvejen

¹⁾ *Sach*: Das Herzogth. Schleswig III, S. 121. Jeg har ved tidligere Lejlighed (Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse, S. 320), da jeg endnu ikke havde beskæftiget mig med denne Navnegruppe, udtalt Tvivl om hans Tolkningens Rigtighed.

omkring Gottorpene og Hedeby; saa gik man direkte over den smalle Fjord.

Mellem Lottrup og Geltorp finder vi 3 Høje. I Nærheden af sidstnævnte By ligger en Gruppe paa 16, som strækker sig op mod Selk Nor, og som fortsættes i nordøst med 2 Høje til en endnu talrigere Gruppe — c. 25 Høje — øst for Lopsted. Herfra fører en Række paa 5 Høje *direkte ned til Fartorp ved Slien*. Lige overfor Fartorp ligger det ældste Hedeby. At der allerede i Sten- og Bronzealderen har været Forbindelse mellem disse to Punkter, kan næppe betvivles.

Tolkningen synes ogsaa ret sikker ved **Faarup** (Lødderup S., Morsø sønder Herred, Thisted A.). Det er en lille Landsby, umiddelbart ved Salling Sund. En Højgruppe findes tæt nord for den, og flere Høje i Nærheden vides at være sløjfede. Paa den anden Side Sundet ligger Glyngøre med Landsbyen Sæby, til hvilken der fører en Høj række frem. Stedet synes meget vel egnet til Overfart mellem Mors og Salling; men det skal ikke nægtes, at det *egentlige* Overfartssted utvivlsomt har ligget noget længere mod syd, hvor Højene paa begge Sider af Vandet skarer sig ganske anderledes tæt — paa Mors ved Landingsstedet ret øst for Kaarup, paa Salling ved Pinen Kro noget syd for Glyngøre. Afstanden fra Landingsstedet til Faarup er dog ikke særlig stor — godt 2 km. Ubetinget naturligt er det at opfatte Stednavnet som sigtende til Færgefarten mellem de to Sundbredder. Den nuværende Udtale er *fârøp*.

Tilbage at undersøge staar et enkelt Navn, hvis Forhold til Oldtidens Vejlinier synes at maatte tillægges en ganske særlig Betydning. Det er **Ferring** (Sogneby, Vandfuld H., Ringkøbing A.).

Direktør, Dr. phil. *Sophus Müller* har som den første gjort opmærksom paa det imponerende Vejnæt fra Sten- og Bronzealder, der endnu i vore Dage kan følges fra Vesterhavet helt ind til den jydsk Halvø Midte. »Fra Vesterhavet syd for Bovbjerg«, skriver han, »følges en c. 14 Mil lang Vei ind i Landet. Den løber først ret østpaa til Kilen ved Limfjorden og derfra mod syd og sydøst til Holstebrofladen, bøier saa imod nord til Partiet syd for

Stubbergaard Sø og gaar sluttelig mod sydøst ind til Halvøens Midte, vesten om Alheden. Denne store vestlige Vei, som den kunde kaldes, optager flere kortere Sidelinier, og navnlig mødes den syd for Stubbergaard Sø med en forgrenet, nordfra kommende Vei, der kan følges et Par Mil. Det hele synes at danne et fuldstændigt og klart Veinæt, der forbandt Landskabet nord for Holstebro Aa og vest for Skive Aa med Halvøens Midte¹⁾.

Det vil lønne sig at følge Hovedvejen paa den sidste Del af Strækningen.

Fra Risum, syd for Borbjerg, gik den over Mejrup nord om Holstebro, syd om Maabjerg omtrent til Linde i Asp Sogn. Her bøjede den brat mod nord, strøg forbi Asp Kirke, øst om Fovsing Kirke og naaede Limfjorden ved Kjærgaards Vad. Derpaa blev Retningen atter vestlig. Den passerede Skodborg Huse, Fabjerg Kirke, Ravnsbæk og Lomborg. Kort efter søgte den ved Bredam over Ramme Aa, fulgte utvivlsomt den nuværende Landevej til syd for Hjortkjær, skar tværs gennem det ejendommelige Ramme Dige, gik over Øster Herup mod vest og bøjede først ude ved Engen omkring Dybæk paany mod nord, til den gled udenom Herping²⁾.

Den havde nu omtrent naaet Vesterhavet. Mellem Herping og Havet laa Landet som en stærkt hvælvet Kuppel, en mægtig Lerbanke, hvis Højdepunkt var Bovbjerg, og som havde brat Fald mod Stranden. Opper denne var det ulønsomt at kravle; men mod øst og nordøst var Terrænet omtrent jævnt, og netop her gik Vejen frem. Det fortæller 11 Høje mellem Herping og Emtkjær, en 12te ligger ved Skellet mellem Dybe og Ferring Sogne. Vejen fulgte Nordøstskraaningens af Bovbjerg store Bakkekuppel, og et Par Kilometer længere fremme laa — tæt ved Stranden — *Ferring*.

Ferring er selve den store Vejs Endepunkt ved Havet — en Kystsby, med Vestervovov larmende tæt udenfor Hytternes Døre. Sognet er gennemgaaende frugtbart, endog helt ud til Stranden³⁾,

¹⁾ Aarb. for nord. Oldk. og Hist. 1904, S. 49.

²⁾ En anden Vej er vistnok gaaet fra Dybæk ret i vest til Trans.

³⁾ O. Nielsen: Hist.-top. Efterr. om Skodborg og Vandfuld Herreder. S. 452.

og nord for selve den Højde, hvorpaa Byen ligger, findes gode Enge — Sylten — som oprindelig maa have udgjort en Del af den nuværende Ferring Sø. »Det er her«, siger Mag. scient. J. O. *Bøving-Petersen*, »at det . . . frugtbare Limfjordsland skyder sig helt ud til Vesterhavet, endende i Bovbjergs høje, malerisk forrevne Lerskrænter. Ingen golde Klitter danner her den sædvanlige Overgang mellem Agerland og Vesterhav, men Korn- og Roemarker, saa bugnende og yppige, som vi kan se dem paa Øernes rigeste Jord, strækker sig direkte ud til den lange Lerklint, hvorunder Vesterhavsbrændingen buldrer og syder dybt nede, ædende sig ind i det fede Lerland og udhulende det«¹⁾.

Selve Naturen har da udmærket dette Sted. Men Gravhøjene gør det i ikke mindre Grad. *Bovbjergknuden er det eneste Punkt mellem Limfjord og Blaavandshuk, hvor de naar helt ud til Havkysten*. Og de gør det saa tæt, at »det synes at forudsætte en gammel Vesterhavslanding«²⁾. Netop her er det Ferring ligger!

Navnet skrives 1340 *Færingh*³⁾, og den nuværende Udtale er *færyn*. Nogen sikker Vejledning til Tolkningen af Stednavnet giver disse Former ikke. Endelsen *-ing* kan være en Afledningsendelse og betegne Stedet som det, der i særlig Grad karakteriseres ved, hvad Forleddet — *Fer* — angiver. Men Ferring kan ogsaa tænkes at være et oprindeligt **ferjing*. Usikkerheden har dog mindre at sige. Enten vi skal regne med et *fer-* eller et *ferj-*, maa Grundbetydningen være den samme: *Pladsen, hvorfra der finder Udfart Sted over Havet*.

Tolkningen kan maaske synes dristig: men meget vægtige Grunde taler for dens Rigtighed. Ingen, som tager et Højkort over Vestjylland for sig, kan undgaa at blive slaaet af den — jeg har nær sagt *Beslutsomhed*, hvormed Vejene søger netop her ud. Den Hovedvej, vi nys fulgte, er som en Stamme med mange Grene. Dens Rod gror i Bovbjerg Banke; men allerede ved Rammedige møder vi de første Sideskud. Til Ferring er man ikke kommet alene fra Viborg og Sallingland, fra Venø Bugt og

¹⁾ Danmark. Land og Folk. Udg. ved Daniel Bruun III, S. 378.

²⁾ Museumsinspektør *Hans Kjær* i Danmark. Land og Folk, III, S. 396.

³⁾ Ribe Oldemor, S. 112.

Humlumnæsset. Man er syd fra draget derop — over Idum, Bur, Møborg og Flynder. *Intet* andet Punkt paa Jyllands Vestkyst nord for Hjerting Bugt har i yngre Stenalder og Bronzealder spillet en tilsvarende Rolle. Først langt mod syd træffer vi lignende Forhold — ved Hjerting, Ribe og Brøns. Til disse fire Punkter leder Vejene fra Nørre- og Sønderjyllands Midtbygder. *De maa have været overordentlig vigtige Havnepladser.*

Og disse aarle Dager Bronze og Guld sejledes næppe til Landet alene paa Fremmedfolks Skibe. De mange Skibsfigurer paa Heller og Redskaber fortæller os, at Søfarten spillede en betydelig Rolle for vore egne Forfædre. Ja, den yngre Stenalder frembyder Fænomener, som vanskeligt kan begribes, hvis man ikke gaar ud fra, at Havne alt *den* Gang befores og Kysten derfor ogsaa havde sine Havne. Der er paavist direkte Forbindelse over Kattogat mellem Jylland og det vestlige Sverige i Jættestuetid¹⁾ ligesom over Skagerak mellem Jylland og Jæderen i ældre Bronzealder²⁾. Mæanderens Forekomst i Nørrejylland i romersk Jernalder maa enten skyldes personlige Berøringer mellem Pottemagere her og i Nordtyskland eller Kulturforbindelser over Havet³⁾. Forskellige Omstændigheder tyder paa, at Nørrejylland i Jættestuetid over Vesterhavet stod i direkte Handelsamkvem med de britiske Øer⁴⁾, og en tilsvarende Handelsvej kan fra samme Tid paavises for den svenske Vestkysts Vedkommende⁵⁾.

Af en mærkelig Betydning for vort Lands hele Kultur har denne Skibsfart været. Alt til Norden indført Bronze er sikkert kommet over Havet⁶⁾. *Sophus Müller* bruger det stærke Udtryk om den slesvigske Vestkyst i Bronzealderen, at den »ved Skibsfart og Handel dannede den egentlige Grund for Kulturen i det Indre«⁷⁾. For Vendsyssels Vedkommende har han paavist tre

¹⁾ Sml. A. W. Brøgger: Den arktiske Stenalder i Norge, S. 205. — Fornvännan 1910, S. 57.

²⁾ Avhandlingar tilsyn. K. Rygh, S. 61, 73.

³⁾ Aarb. for nord. Oldk. og Hist. 1916, S. 78.

⁴⁾ Smstds. 1915, S. 120.

⁵⁾ Prähist. Zeitschr. II, S. 256.

⁶⁾ Smstds. IV, S. 9.

⁷⁾ Aarb. for nord. Oldk. og Hist. 1914, S. 218.

Havnepladser — ved Flade, Langtved og Albæk — hvis Ælde ligeledes rækker til yngre Stenalder og Broncealder, og han tvivler ikke om, at der fra disse Punkter var *faste* Forbindelser over Havet til Vesteuropa⁸⁾.

Paa denne Baggrund maa den givne Tolkning af Stednavnet Ferring ses. *Her var i hine fjerne Tider et af Overfartsstederne til de rige Lande, hvorfra Broncen og Guldet hentedes hjem til vort Folk.*

Jeg har ved at inddrage arkæologisk Stof i Undersøgelsen prøvet paa at tolke en Række danske Stednavne, hvis Stamme eller Forled er det oldn. **far** eller deraf aflydte Former. Det har ikke været Maalet at gennemgaa den hele Gruppe af herhen hørende Navne; men det forekommer mig, at Stoffet trods dette er stort nok til, at bestemte Slutninger kan drages.

For det første er det nu klart, hvilken Betydning, der i Stednavne skal tillægges det nævnte Ord. Det betyder 1) *Vej, Spor* (Eks. Faarborg), 2) *Overgangssted over et Vandløb eller en vandfyldt Sænkning* (Eks. Farum, Faare, Faarup, Farbro), 3) *Færgested* (Eks. Middelfart, Farnæs, Farø, Fartorp) og 4) *Havn* (Eks. Ferring). Det stemmer overalt med, hvad en filologisk Betragtning vilde sige os; men det har sin særlige Værdi derved, at alle Tolkningerne i Hovedsagen hviler paa, hvad de lokale arkæologiske Forhold kan fortælle.

For det andet synes Undersøgelsen mig at have gjort det nogenlunde sikkert, at *Betegnelsen far maa have været benyttet allerede i yngre Stenalder og Broncealder af de Folk, som da byggede vort Land.* Det intime Forhold mellem Navnene og de ældste gamle Vejlinier forekommer mig at gøre denne Slutning rimelig. Enkelte af Navnene er af særlig Betydning — jeg nævner Faarborg, Farnæs, Farø og Ferring. Det sidstnævnte maa der tillægges den største Vægt. Intet tyder paa, at Ferring i Jernalderen eller paa et senere Tidspunkt har spillet nogensomhelst Rolle som Havneplads. Jernalderen er meget svagt repræsenteret i de vest-

¹⁾ Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1911, S. 274.

gydske Fund — enkelte særlig fremtrædende Udgravninger ændrer ikke denne Kendsgerning — og dette hænger utvivlsomt sammen med, at Ravhandelen ebbede ud nogenlunde samtidig med Bronzealderen¹⁾. Hvis da ellers Navnet er tolket rigtigt, tvinges man til at søge dets Oprindelse *forud* for Jernets Komme, og det foreliggende arkæologiske Materiale gør det sandsynligt, at man skal helt tilbage til den yngre Stenalderes Slutningsperiode for at finde Tidspunktet for Navnedannelsen.

Dette Resultat er i sig selv betydningsfuldt nok. Om det stemmer, vil man altsaa faktisk have Ret til at regne med Levn i endnu brugte Stednavne af de Lokalbetegnelser, som vort Fædrelands ældste bofaste Befolkning anvendte. Den Opfattelse, som mere og mere har vundet Hævd blandt Arkæologer og Antropologer: at vi selv er Efterkommere efter disse Indvandrere, og at der siden den yngre Stenalder ingen omfattende Folkeforskydninger har fundet Sted, hvorved helt nye Race- eller Sprogelementer er kommet ind i Landet, vil derved være underbygget ad filologisk Vej. I Studiet er man altid gaaet den modsatte Vej: ud fra en *almen* arkæologisk-antropologisk Betragtning af Sagen har man taget sig Ret til at paavise »Stenaldernavne«. Nu kan man ud fra en *speciel* filologisk-arkæologisk Undersøgelse støtte de arkæologisk-antropologiske Betragtninger af mere almen Karakter.

Men man maa paa den anden Side vogte sig for ved umetodiske Slutninger at tillægge det indsamlede Stof en Bevisevne *udover*, hvad det i Sandhed besidder. *Der er i den nu afsluttede Undersøgelse intetsomhelst sagt om Bebyggelsens Ælde paa de fremdragne Lokaliteter*. Ingen vil finde paa at kalde *Faarup* for et Landsbynavn fra Stenalderen. Det vilde dog være ligesaa umetodisk, hvis man hævdede, at *Farum* var et saadant. Bynavnet *Farum* kan være opstaaet, saalænge begge de paaviste *far* paa dette Sted har været benyttede. Og selv om Navnet *Ferring* efter alt at dømme gaar tilbage til yngre Stenalder, har man ikke Lov til at slutte, at *Byen Ferring* eksisterede paa den Tid, *endsige at alle -inge-Navnene skulde have en saa stor Ælde*. Der er god Grund til at advare mod en saadan Opfattelse. -inge-Navnene har

¹⁾ Danmark. Land og Folk, III, S. 398.

været næsten som Ofre for Forskernes ulykkelige Kærlighed. Man har henlagt dem til dansk Dyssetid¹⁾, til Broncealderens Begyndelse²⁾, til Folkevandringstid³⁾, til et Tidspunkt, da -lev-Navnene allerede var dannede⁴⁾ o. s. v. — altsammen med lige svag Begrundelse. Sandheden er den, at *-inge*-Navnene aldeles ingen »Gruppe« danner i Lighed med Navnene paa *-lev*, *-sted* eller *-torp*. For det første er de af forskellig sproglig Oprindelse — adskillige svenske indeholder sagtens, som af Hellquist paavist, »Ætnavne«, de fleste danske derimod er slet og ret »Lokalitetsbetegnelser«. Endvidere stammer de aabenbart fra højst forskellig Tid. Selv Bebyggelsesnavnene af den »danske« Type kan ikke tidsfæstes indenfor en bestemt Periode. De er ligesaa forskellige af Alder som de »usammensatte« Navne; *thi de er i sig selv intet andet end »usammensatte« Navne.*

Vil man fastslaa det ældste Lag af danske *Stednavne*, har man derfor ingen anden Vej at gaa end i det store at gennemføre en Undersøgelse som den, der her er forsøgt i det smaa: tage Navn for Navn frem til arkæologisk og filologisk Prøve, indtil de mange Enkeltheder efterhaanden samler sig til det sande Helhedsbillede, hvis Erkendelse er Maalet for Forskeren.

GAARDSÆDER.

Ufuldendt Studie af mag. art. Thomas B. Bang.

Ved en Undersøgelse af Husmandsklassens Oprindelse vender Tanken sig uvilkaarligt til Gaardsæderne, »den Klasse Bønder, som senest opstod«⁵⁾ og som efter de hidtidige Forskeres enstemmige Udtalelser nærmest svarede til senere Tidens Hus-

1) *Andr. M. Hansen*: Landnåm i Norge, S. 124.

2) *Noreen*: Spr. Stud. III, S. 62.

3) *O. Almgren*: Hyllningsskr. tillägn. A. Noreen, S. 224.

4) *Hjalmar Lindroth* i *Fornvännen* 1911, S. 183.

5) *Steenstrup*, Studier over K. Vald. Jordeb. 86.

mænd med og uden Jord. Den mest nærliggende Tanke er, at denne Klasse af Landbefolkningen, der allerede paa Valdemars-tiden var ret talrig, umiddelbart fortsætter sig i den senere Tids Husmandsstand. Gaardsædernes hele Stilling og Betydning i Mid-delalderens Landbrug var vel en indgaaende Undersøgelse værd: Hovedtrækkene synes allerede rigtigt at være oprykket af Steenstrup og Erslev¹⁾, men omend den maaske vilde kunne frembyde Materiale til Sammenligning, vilde den ikke oplyse os noget om Husmandsstandens Oprindelse og ældste Historie. Det ejendom-melige er nemlig, at Gaardsæderne som særlig Klasse fuldstændig forsvinder fra vor Bondestand. For det første holder de allerede tidligt op med udelukkende at være knyttet direkte til Hovedgaardene, allerede i Roskildebispens Jordebog finder vi ikke sjældent Gaardsæder i Byer, hvor der ikke var nogen Hovedgaard, ja end ikke en Brydegaard, og i de yngre Kilder finder vi stadig oftere dette Forhold. Naar Skattebrevene fra det 15. og Begyn-delsen af det 16. Aarh. derfor udtrykkelig nævner »Gaardsæder, der sidder ved vore gode Mænds Gaarde«, som skattefri, er dette sikkert ikke saa meget for at stille dem i Modsætning til Kirkens og Kronens Gaardsæder, som for ikke at fritage de talrige Gaard-sæder ved Bryde- og Fæstegaarde, som ofte kunde bo milevidt fra deres Husbonds Hovedgaard²⁾. Men tabte saaledes Gaardsæderne deres Tilknytning til Hovedgården, saa er det dog af større Betydning at deres oprindelige Karakter af Husmænd forsvinder. Allerede Roskildebispens Jordebog viser, at adskillige af Gaard-sæderne i 14. Aarh. havde Jordtilliggende, der vel ikke bragte dem i Klasse med de øvrige Fæstegaarde, men dog hævede dem betydeligt over, hvad vi vilde kalde Husmænd. I de følgende Aar-hundreder fortsættes denne Udvikling³⁾ og fra det 16. Aarhundre-des første Halvdel, da Ordet Husmand i dets senere og nuværende Betydning dukker op, betegner Gaardsæde nærmest et mindre Jordbrug. I Overgangstiden finder vi dog en Del Vaklen. Elline

¹⁾ *Steenstrup*, l. c. 86 ff. *Erslev* i D. R. H. II.

²⁾ *Wm. Christensen*, Da. Statsforv. i 15. Aarh., S. 542, mener snarest det modsatte.

³⁾ Jfr. *Erslev* i D. R. H. II.

Gøyes Jordebog nævner saaledes¹⁾ Krenkerup Hovedgaard og 3 Gaarde i Krenkerup og 5 i Højget, men tilføjer saa: Disse forskrevne Gaarde i Kr. og H. er Gaardsædegaarde og skal arbejde til Gaarden en Dag om Ugen alt Aaret og 2 Dage hver Uge om Høsten af hver Gaard. Her tales udtrykkelig om Gaarde og efter hele Sammenhængen synes Ordet der nærmest at karakteriseres som Ugedagsmænd. Noget lignende er Forholdet med Hensyn til Grant Gaard, der i samme Jordebog²⁾ omtales med 18 tilliggende Gaarde i G. By og desuden 8 Bønder, der hver gav 1 Pd. Byg og 1 Rigsort og som kaldes »Gaardsæder, naar der holdes Avl, og ikke bor Bønder i Hovedgaarden, da giver de[t] intet Landgilde«. 1560, da Fr. II tilskiftede sig Grant, nævnes den ogsaa stadig med tilliggende Gaardsæder³⁾.

Desuden nævner Jordebogen 2 og Skødet af 1560 9 Huse i Grant. Ogsaa her synes Gaardsæderne saaledes at betegne mindre Jordbrug, der gjorde Ugedagstjeneste. Ved Midten af 16. Aarh. synes Ordet dog nogenlunde at have fæstnet sig i Betydningen mindre Jordbrug, og naar Sjællands Stifts Landebog af 1568 bestandig taler om Gaarde og Gaardsæder, saa betegner den med det sidste vistnok bestandig det man i det øvrige Danmark kaldte Bol. Naar dette Ord ikke kunde trænge igennem paa Sjælland, saa var Grunden sikkert den, at der her var Mulighed for Forveksling med det middelalderlige Bol, af hvis Brug Rester endnu⁴⁾ holdt sig i det 18. Aarhundrede.

Præsteindberetningerne fra Falster Sønderherred fra 1568 deler ogsaa Jordbrugene i »Præstegorde, Bondegorde, Gordseder eller Boel«, og som det fremgaar af talrige Vidnesbyrd fra det 17. Aarh. betegnede Ordet Gaardsæde paa denne Tid det samme som Fjerdingsgaard⁵⁾. Vest for Storebælt og Øst for Øresund, hvor Or-

¹⁾ S. 69.

²⁾ S. 300.

³⁾ Kronens Skøder I. 66.

⁴⁾ *Rostgaards Skraa* i Danske Vider og Vedtægter.

⁵⁾ Præsteindb. 1657, Baarse H. Beldringe S. 1 Fjerdingsgaard eller Gaardsæde. Se *Fridericia* i H. T., 1 R. II, S. 491; jvfr. *Rasmussen*: Gisselfeldt, S. 25, Anm. 2.

det Gaardsæde vist aldrig havde været almindelig brugt, blev det helt ud opslugt henholdsvis af Betegnelserne Bol og Fæster¹⁾.

Oplysende til Forstaaelse af Gaardsædernes Historie er det at følge enkelte af dem gennem Tiderne. 1454 skødede Antvorskov Kloster til Roskildebispens Svenstrup Gaard med 8 Gaardsæder i Svenstrup og 10 i Grønholt²⁾. I Bispens Jordebog³⁾ hedder det om dem, at de arbejder daglig og ikke giver Afgift saa længe de arbejder. Da Godset 1536 blev inddraget under Kronen, finder vi dem igen i Roskildegaaards LR 1555—56, nu med den Tilføjelse, at de giver 1 Fjerding Smør tilsammen. 1572 blev de lagt sammen to og to til Fæstegaarde⁴⁾ og da Kronen i 1622 afhændede Godset er de 8 + 10 Gaardsæder ogsaa erstattet med 4 + 5 Gaarde, der hver svarede 1 Pd. Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns og 20 Æg. Desuden var der tilkommet 3 Gadehuse i Grønholt⁵⁾.

Disse Eksempler, der let kunde forøges med talrige andre, turde klart vise Udviklingen. Gaardsæderne, der allerede ved Middelalderens Slutning havde et lille Jordtilliggende, gaar efterhaanden op i de almindelige Fæstebønders Række, omend deres Gaarde gennemgaaende hørte til de mindste. Arbejdspligten, der vistnok tidligere havde været et Særkende for dem, mister sin Betydning som saadan, efterhaanden som de almindelige Fæstebønder stadig mere og mere bliver hoveripligtige, og efter Aar 1700 dør Ordet helt ud⁶⁾.

¹⁾ I *Wulffs* Stat. Bidrag forekommer Ordet saaledes næppe, ligesom jeg ikke erindrer at have set det i nogen jysk Limfjordsby.

²⁾ *ÆDA* IV, S. 107.

³⁾ S. R. D. IV, S. 69; jvfr. Erslev i Dronning Margrethe.

⁴⁾ Kanc. Brevb. 1572.

⁵⁾ Se om Svenstrup Gods' ældste Historie, *Thomas B. Bang* i »Svenstrup«, udg. af J. Wedell-Neergaard 1921, S. 79 ff. *Red.*

⁶⁾ Se Anmærkninger hos *Trojel*. der viser, at man ikke længere aner hvad en G. er.

KONSERVERING AF MUSEUMSGENSTANDE.

Udarbejdet paa Foranledning af D. H. F.'s Museumsudvalg med Bistand af Nationalmuseets 2. Afd.

Museumssager skal ikke restaureres. Antikviteter i Privateje istandsættes i vore Dage saa hyppigt, at Eftertiden sikkert vil være taknemligst for urestaurerede Genstande. Enhver Restaurering, hvor fristende og lønnende den end kan synes, bør betragtes som et Indgreb i det historisk overleverede og derfor i hvert enkelt Tilfælde undskyldes og motiveres. Iværksættes den endelig, bør den gennemføres saa forsigtigt og samvittighedsfuldt som muligt. Møbler maa selvfølgelig ikke glattes eller afhøvles. Paa Snitværker maa ikke tilføjes manglende Dele. Maa der endelig tilføjes nye Lister eller lignende, bør der ikke lægges Skjul paa, hvad der er nyt. Gammelt Betræk og Polstring bør bevares. Specielt maa det fraraades at afrense Overmalinger og genfremstille oprindelige Farver ved Nymaling, at opforgylde medtaget Forgyldning eller at opfriske gamle, falmede Farver. Det kan vel gøres, men kræver samvittighedsfuld og kyndig Forundersøgelse og særlig Uddannelse, som selv meget dygtige og flinke Haandværkere ikke har; intet af denne Slags Arbejder bør foretages uden efter Samraad med Nationalmuseet.

Medens der saaledes hellere maa restaureres for lidt end for meget, bør der omhyggeligt sørges for Museumsgenstandenes Konservering. I saa Henseende er Tilstanden i de danske Lokalmuseer langt fra god, og selvom især de statsunderstøttede Provinsmuseer for Fremtiden i videre Omfang end hidtil vil kunne vente Raad og Bistand hos Tilsynet og Nationalmuseet, er det Udvalgets Haab, at efterfølgende korte Vejledning vil kunne gøre sin Nytte. Den anviser kun usammensatte og forholdsvis lette Fremgangsmaader, mange vil maaske synes Selvfølgeligheder, og adskillige Museumsmænd i Provinsen vil sikkert stræbe videre. Men Udvalget har anset det for urigtigt at lokke mindre øvede ind paa Experimenter, der kunde blive farlige for Genstandenes Bevaring

og maaske ødelægge mere end de gavnedede. Lige saa meget som at fremhæve, hvad der bør gøres, har det lagt Vægt paa at nævne, hvad der ikke bør gøres, og hvor Vanskelighederne for Alvor begynder, og naar der bør søges Bistand hos de egentlige Fagmænd.

Vanskelighederne og Farerne vil altid være størst, naar det drejer sig om forhistoriske Oldsager, overfor hvilke der maa vises den største Forsigtighed med Hensyn til Konserveringsforsøg. Selv om noget af det, der her meddeles, ogsaa kan finde Anvendelse paa dem, er det dog væsentligt kun paa Sager fra historisk Tid, at der kan tages Sigte, og særligt gælder de givne Anvisninger Genstande fra de seneste Aarhundreder, ikke mindst Bondesager.

BEHANDLING AF GENSTANDE I SAMLINGER FRA HISTORISK TID.

Sten. Granit kan i Almindelighed taale Opstilling i fri Luft, selv om der maa tages særlige Hensyn overfor ildskørnede eller flisende Sten. Kalksten og især Sandsten bør derimod opstilles inde i Hus, og hvor dette ikke lader sig gøre, maa de beskyttes mod Væde og Temperaturveksling ved at anbringes under Halvtag og helst tillige om Vinteren tildækkes med Trækasser. Sandsten, der begynder at falde i Pulver, kan konserveres ved Fluatbehandling, som dog ikke bør paabegyndes uden af særligt øvede Folk.

Træ. De fleste Træsorter angribes af Træorm (Larven af den lille Borebille, Dødningeuret). Dyrets Forplantning er ikke afhængig af Aarstiden, og der kan til Stadighed være baade Æg, Larver, Pupper og udviklede Insekter. Billen lægger sine Æg i smaa Sprækker og Ridser, og herfra æder Larverne sig ind i Træet og forlader det først som helt udviklede Insekter; i det Øjeblik, de gaar ud af Træet, skubber de en lille Bunke Træmel ud af Hullet.

Det er nødvendigt fra Tid til anden at følge Træsagerens Tilstand; intet Middel har blivende Virkning, ialfald intet, som ikke forandrer Træets Farve og Karakter. Andre virkningsfulde Midler er saa giftige, at de ikke tør anbefales til almindeligt Brug. Smaasager behandles bedst ved fuldstændig Neddykning i Petroleum, hvori de skal henstaa en Times Tid indtil Træet er helt gen-

nemtrukket. Større Sager og Møbler kan behandles ved Pensling med Petroleum og Indsprøjtning i Hullerne. Stenoljen fordamper fuldstændigt uden at skade Farver eller Finering.

Malede Genstande bør, ligesom alle Billeder, værnes mod direkte Sol. Konservering af afskallede Farver, baade Malerier og malede Ornamente, bør kun foretages efter Forhandling med Nationalmuseet.

Textilier og Tøjer af enhver Art maa aldrig udsættes for direkte Sol og heller ikke faa for stærkt Lys. Montrer med Textilier bør dækkes med mørkt Shirting; hvis et Værelse med Textilier er solbeskinnet i Museets Adgangstider, bør der være Trækgardiner for Vinduerne, helst af gult Stof. Tøjsager maa endvidere værnes mod Støv, og Textilier, som ønskes bevarede for Eftertiden, bør kun udstilles under Glas. Hengemte Sager maa sammenfoldes og »knækkes« saa lidt som muligt.

Tøj af dyrisk Oprindelse, Uld og Skind, er altid udsat for Mølångreb. Møllenes Parringstid falder om Sommeren, og i Løbet af Vinteren bereder Larverne sig deres Puppehylster. Tøjer, som magasineres uden at blive udstillede, bør nøje efterses og derefter nedpakkes i solide, tætsluttende Papirposer (f. Eks. »Altidfin«), hvori der er strøet rigeligt Naftalin. Saavidt muligt bør disse Pakker gemmes paa et varmt Sted, saa at Naftadampene kan gennemtrænge Sagerne. Udstillede Sager kan værnes ved, at der saa skjult som muligt ophænges Poser med Naftalin. I Klædedragter kan der drysses Naftalin i Lommerne.

Mindre ildelugtende end Naftalin er en Blanding af Petroleum og Kamferspiritus i lige Dele, som rystes sammen og derefter stænkes paa Tøjet med en Stænkeflaske eller en Børste. Tøjet bør før Bestænkningen være rensset godt for Støv. I gode tætte Montrer kan indsættes Skaale med Formol (flydende Formalin), der tilsættes med $\frac{1}{10}$ Glycerin for ikke at fordampe for hurtigt.

Intet Middel mod Møl, heller ikke Æterblandinger, er bestandigt i sine Virkninger, og Textiliernes Tilstand bør derfor kontrolleres hvert Efteraar.

Lervarer, Fajance og Porcellæn frembyder kun faa Vanskeligheder. Saafremt Glasuren begynder at springe af Fajance eller

Lertøj, som Regel paa Grund af Saltdannelser i Leret, bør Genstanden udvandes i lunkent Vand, som skiftes dagligt tre, fire Uger i Træk.

Ved Sammenlimning bør i Reglen kun bruges Snedkerlim, ikke de i Handelen forekommende Kitter, som gør det vanskeligt at rette forkert eller unøjagtigt sammenlignede Stykker. Skaarene hensættes til Tørring i en Kasse med rent Sand, saaledes at det paalimede Skaar balancerer i sin rette Stilling.

Glas kan angribes af den saakaldte Glassyge, der viser sig paa forskellige Maader. Enten bliver det klare Glas hvidt og mælket, eller der viser sig Ridser, som efterhaanden bliver større. Tilslut synker Glasset sammen i Pulver eller smaa Skaller. Behandlingen af sygt Glas er vanskelig og usikker. Som forebyggende Middel anbefales det at beskytte Glasset mod Støv og med et Par Aars Mellemrum at vadske det forsigtigt med lunkent Vand.

Jern. Blankt Staal behandles med Stearinolje eller Parafinolje og slemmes med Kridt og smøres derefter med syrefri Vaseline.

Grovere Jernsager (Agerbrugsredskaber, Kakelovnsplader o. l.), der ikke har været i Jorden, kan renses mekanisk, med Sandpapir, Smergellærred, vaadt Sand og Staaltraadsbørste. Efter Behandlingen smøres Genstandene med lidt syrefri Vaseline, dog først efter grundig Aftørring og Tørring ved Varme. Paasmøringen bør ske, mens Sagerne er fuldstændig tørre og varme, og ikke i koldt Vejr eller fugtige Lokaler. Kakelovnsplader børstes efter Behandlingen med Grafitpulver.

Jordfundne og stærkt forrustede Jernsager er i Almindelighed meget vanskelige at konservere; selv de nyeste og bedste Fremgangsmaader er ikke i alle Tilfælde sikre, og i Jern, der er behandlet efter ældre Metoder, fortsættes som oftest Destruktionsprocessen. Den viser sig ved, at Jernet skaller, og at der danner sig brune Draaber eller Pletter af brunrødt Pulver. Sager af denne Art bør kun behandles efter Forhandling med Nationalmuseet.

Petroleum kan *ikke* anbefales til Afrensning af Rust; det løs-

ner vel Rusten ligesom andre Oljer, men det er ikke syrefrit og kan derfor fremme ny Rustdannelse.

Blankt Metal, Tin, Messing og Kobber, bør pudses saa sjældent som muligt. Bliver det stærkt anløbet, kan det pudses med Pudsecreme, hvorefter intet maa blive tilbage i Krogene.

Jordfundne Sager og i det hele Genstande, der har Patina (Malmklokker, Malmgryder o. l.) bør aldrig pudses. Den grønne eller mørke Patina er i Almindelighed »ædel« og uskadelig. Farlig er kun den, der viser sig som lysegrønt Pulver, siddende i fordybede Ar. Viser dette ondartede Ir sig, bør der forhandles med Nationalmuseet om Sagen.

Sølv og Guld bør pudses saa sjældent som muligt og aldrig opkoges. Anløbet Sølv behandles bedst med Ammoniak.

Til Rensning af Metal maa aldrig anvendes Syre. Shellak, Fernis og lignende Overtræk misklæder Jern- og Metalsager og gør ingen virkelig Nytte.

FØRSTE OMSORG FOR NYINDKOMNE JORDFUND.

Træ maa ikke udsættes for Sol eller Varme, men straks efter Optagningen af Jorden tildækkes og siden holdes vaadt, idet det snarest muligt emballeres i vaad Tørv eller vaade Klude. I Almindelighed maa det tilraades at indsende mindre og finere Træsager i vaad Emballage til Nationalmuseets Behandling. De fleste Træsarter er meget ømtaalelige. Kun Egetræ er mere haardført. Større Tømmerstykker og grovere Egetræssager kan renses ved Vadsugning og derefter lægges til langsom Tørring i en kølig Kælder. Efter Vadsugningen overpensles de med Borvand eller Karbolvand (2 pCt.), og under den langsomme Tørring overstryges de ganske tyndt med Linolje (saa lidt som muligt paa Penslen!). Linoljebehandlingen gentages flere Gange om Dagen, indtil Træet er helt tørt. Smaasager kan behandles paa noget lignende Maade; Rensningen bør dog kun ske med blød Pensel, Vandet aftrykkes med Filtrepapir og Overpenslingen foretages med Glycerin.

Tøj lægges i Vand, saa at Jord og Sand udfældes, med saa lidt Berøring af Tøjet som muligt. Til Vandet sættes lidt Borsyre. Efter gentagne Fornyelser af Vandet lægges Tøjet til Tørring.

Læder maa ikke tørres i Luften, men holdes vaadt ligesom Træ. Det kan renses med blød Pensel i Vand, aftrykkes med Filtrepapir og nedlægges i Levertran 24 Timer, hvorefter det optages og aftørres i Filtrepapir. Under Tørringen bør det holdes i Form (Sko udstoppede med Papir).

Ben og Horn tørres langsomt. Viser Genstandene Tendens til at revne, nedlægges de i varm Limopløsning, hvortil er sat Glycerin (halvt af hvert) og henstilles efter Aftørring til langsom Tørring.

Jernsager, der optages af vaad Jord, og som har bevaret deres Form, idet Overfladen er sortagtig eller ved Tørring bliver blaa, bør snarest muligt indsendes til Behandling paa Nationalmuseet.

Jern, som kun har let rødbrun Overfladerust paa en velbevaret Metalkærne, kan renses som andre grovere Jernsager og i det hele behandles som disse, men Behandlingen maa foretages med største Forsigtighed, og bl. a. maa det iagttages, om Jernet har været fortrinnet eller overtrukket med Kobber.

Jern med store Rustklumper bør behandles med megen Varsomhed. Rustklumperne maa ikke afslaaes eller afskræbes. Selv hvor Metallet er helt fortæret, kan man ved en omstændelig Fremgangsmaade (Konservator Rosenbergs Metode) genfremstille den oprindelige Form. Men hvilken Metode der i det enkelte Tilfælde skal vælges, er vanskelig at afgøre, og Afgørelsen bør i Almindelighed træffes af Nationalmuseet.

Genstande af *andet Metal*, Bronze, Malm etc., behøver sjældent hurtig Behandling udover en forsigtig Rensning med Vand og Pensel. Kun de fornævnte lysegrønne Irgruber er farlige. Guld angribes ikke og viser sig altid skinnende blankt; selv tynde Guldbelægninger paa uædelt Metal er lette at erkende. Sølv indgaar gerne kemiske Forbindelser med Svovl og Klor, saa at Overfladen bliver graa eller sort, eller (i kobberholdige Blandinger) grøntirret, men Forveksling med uædle Metaller er dog let at undgaa, og under alle Omstændigheder er enhver Skrabning med Kniv for at undersøge Materialet at foragte!

ANMELDELSER M. M.

Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie indtil 1701 med Bidrag til Egnens Historie. Aalborg 1921. (388 Sider).

Bogen, der er udgivet med velfortjent Understøttelse bl. a. af Byen Nørresundby, omhandler de to Nabosogne Nørre Sundby og Hvorup, der paa en vis Maade danner, eller har dannet, en geografisk Enhed: Sundholmen, en Betegnelse som vel nu kun faa kender. Forfatteren gør Rede for Holmens Oldtidsmindesmærker og Bebyggelsesforhold og erindrer med Rette om den Rolle, Limfjorden synes at have spillet paa Overgangen mellem Oldtid og Middelalder. Han gennemgaar kort Egnens Andel i Danmarks-historien, men det ses, at vigtigere historiske Begivenheder ikke med Sikkerhed kan stedfæstes til Sundby før 17. Aarh. I Kapitlet »Fjendtlige Indfald« skildres Sundbys Skæbne under dette Aarhundredes Krige.

Forf. viser, hvorledes Sundby paa Grund af sin gunstige Belliggenhed allerede i Oldtiden maa have haft Betydning som Færge-sted, omend det blev den sydlige Genbo, Aalborg, der alt i vor Histories Morgen havde svunget sig op til en af Landets betydeligste Købstæder og voksede i Ly af Borgen. I øvrigt har vel ogsaa Sundbykysten haft sit faste Værn for Anlægsstedet i den Borg, hvis Voldsted, Stigsborg, først jævnedes 1913. Ogsaa den middelalderlige Gaard Vorbjerg Nordvest for Sundby, nu Byen af samme Navn, kan maaske vidne om en ældgammel Befæstning. Vel paa Grund af sin trafikale Betydning tillhørte Sundby Kongeslægten, da den første Gang dukker op af Fortidens Mørke. Valdemar Sejr skænkede sit Fædrenegods Sundby til Vitskøl Kloster, i hvis Eje Godset forblev Middelalderen igennem. Forfatteren oplyser, at saa godt som alt Gods der i Egnene i Middelalderens Løb kom i gejstligt Eje, »saa at neppe 10 Gaarde i de to Sogne tilsammen har været paa verdslige Hænder.«

Efter Reformationen forblev Sundby Gods under Klosteret, indtil Vitskøl 1579 mageskiftedes til Bjørn Andersen, og Sundby med andet Gods forlenedes til Henrik Gyldenstjerne. I Aarhundredets Slutning lagdes Godset under Aalborg Len. 1660 maatte Frederik III pantsætte og 1667 skøde Sundby (godt 30 Td. Hk. à 60 Rdlr. Td.) til den bekendte Frederik Thuresen, der 1674 skødede Godset til Admiral Christoffer Lindenov, hvis Søn, Christian L., 1683 solgte det til Dr. med., senere Kancelliraad, Niels Jespersen i Aalborg † 1696, hvis Arvinger ejede Sundby ind i 18. Aarh.

1552 bestod den lille Flække af 1 Helgaard, 10 Halvgaarde

(Bol) og 24 Gadeluse. 1658 var der 58 Huse, 1660 (efter Krigen) kun 44. Efter Pestaaret 1602 stod en halv Snes Huse øde, efter Kejserkrigen 24.

Den for Sundby saa vigtige Færgefart finder Forf. tidligst omtalt i 16. Aarhs. Midte. Sundbys Beboere synes fra Arilds Tid at have Retten til at holde Færgedriften mod en aarl. Afgift til Kronen, et Forhold, der vedvarede ind i 18. Aarh. Da Aalborg By 1589 erholdt kgl. Tilladelse til at holde 4 Færger, klagede Sundbyfolkene, og de synes at have faaet deres Privilegium fornyet, saaledes at de alene havde de nødvendige 12 Færger i Fart.

Om denne Traad i Sundbys Historie lægger Forf. fyldige Oplysninger om Kirke, Ejendomme og Byjorder (ogsaa Sogdenes) — det er saaledes lykkedes ham at fastslaa Brugerne af en stor Del af Byens Ejendomme gennem Tiderne —, om Administration, Retspleje, Erhverv, Skolevæsen o. s. v., fulgt af Personalialia vedrørende Byens Ejere, Embedsmænd, Haandværkere og i det hele Byens Beboere, hvis Mandtal — tilligemed en Fortegnelse over Fæstere 1558 — er aftrykt for 1661 (390 Indbyggere, d. v. s. c. 100 færre end 1787), 1672 og 1682. Med 1688 tager Kirkebøgerne fat. — Den, der søger Oplysning om Nørre Sundby og dens Beboere fra Tiden før c. 1700, vil næppe behøve at henvende sig andetsteds end til dette Værk, der — hvad desværre langtfra er almindeligt ved Topografier — er forsynet med saavel Navne- som Sagregister.

I Forordet udtaler Forf., at Bogen er skrevet ikke blot for lokalinteresserede, men ogsaa, »som en Sten til den Bygning, Faghistorikeren skal opføre«. Og der findes ogsaa et omfattende Stof, der belyser især 17. Aarh.s Kulturforhold: Skildringen fra Krigene og adskillige med Forstaaelse for den kulturhistoriske Baggrund fremsatte Redegørelser vedrørende Landbrug, Fiskeri, Haandværk, Tyendeforhold, Retspleje (Forbrydelser, Trolddomssager m. m.), Skibs- og Landevejsbroer, Færdsel o. s. v. o. s. v. Særlig Interesse har Kapitlet om »Boliger, Klædedragt, Levevis m. m.«, en hel lille lokal Kulturhistorie paa 31 Sider.

Forf. har forstaaet at udnytte sit grundigt indsamlede Kildemateriale, hvortil der overalt er Henvisninger, og aftrykker af og til Uddrag derfra, men lader ikke Kilderne tage Ordet fra sig. Der findes ikke mange overflødige Ord i den tætskrevne Bog.

Kai C. Uldall.

MERE OM »DANSK PROVINSTOPOGRAFI«.

Hr. cand. mag. Gunnar Knudsen har i forrige Hæfte af dette Tidsskrift anmeldt min Bog »Dansk Provinstopografi« paa en Maade, der opfordrer mig til at fremkomme med et Par Bemærkninger. Naar man bliver beskyldt for noget, plejer man jo gjerne at faa Lov til forinden Domfældelsen at yttre sig angaaende det paagældende Forhold.

Til Hr. Knudsens Anke over, at der i min Bog savnes en Fortegnelse over alle de Tidsskrifter, der er systematisk gennemgaaet, har jeg ikke andet Svar, end at en saadan vilde have forøget Bogens Omfang yderligere — den var allerede bleven næsten dobbelt saa stor som oprindelig planlagt. Og hvad det vil sige i pekuniær Henseende, kan Hr. Knudsen formodentlig forestille sig. Anmelderen ønsker dernæst, at jeg havde anvendt faste Forkortelser, hvormed Tidsskrifterne citeres, »hvorved kunde have været sparet en Mængde Plads«. Jeg skal hertil sige, at jeg ogsaa i Begyndelsen overvejede dette men senere forkastede det, dels af Frygt for at denne Forkortelsesliste vilde sluge den Plads, som selve Forkortelserne havde sparet, dels — og hovedsagelig — for at skaane Bogens Benyttede for den Ulejlighed atter og atter at skulle slaa op foran eller bag i denne for at finde Nøglen til Forkortelserne.

Dette var nu nærmest Smaating; men nu kommer det virkelig graverende. Hr. Knudsen har gjort nogle Stikprøver paa mit Arbejdes Paalidelighed. Han har derved gjort et godt Kup, har endda været ualmindelig heldig. Der anføres saa en Række Afhandlinger fra »Hist. Aarb. f. Sorø Amt«, som ikke er anført i min Fortegnelse. Artiklerne om Hellig Anders, Lars Hækkerup og »en Bonde fra Kamptiden« vilde ikke være bleven medtagne, da jeg regner det under Personalhistorie. Men, naar undtages Artiklen om Boslunde, som Hr. Knudsen maa have overset, mangler Resten — *det* er ikke til at komme udenom. Og det er unægtelig en yderst pinlig Opdagelse, som jeg ikke har været vidende om før nu. Sorø Amts Aarbøger *har* jeg nemlig gennemgaaet; men naar disse Afhandlinger alligevel ikke findes i Bogen, kan det kun bero paa et yderst beklageligt Uheld, idet Katalogsedlerne til de paagældende Afhandlinger maa være bortkomne under min Flytning fra Dragør til Brønshøj, hvilken netop stod paa, da jeg lagde sidste Haand paa min Index (de historiske Amtsaarbøger blev sidst gennemgaaet). Trods nok saa megen Paapassenhed *kan* den Slags Uheld forekomme, og det pinlige ved det er, at man alene er henvist til at beklage det.

Dette gør jeg nu i fuldeste Maal. Men jeg beklager tillige, at Hr. Knudsen har benyttet sig af dette »heldige« Fund, han har

gjort, til at mistænkeliggøre mit Arbejde i det Publikums Øjne, der skulde bruge Bogen. At denne *maa* være mangelfuld, vil enhver let paa Forhaand kunne tænke sig; Hr. Knudsen maa jo uden huske paa, at det er et Enkeltmandsværk og har kostet utrolig Tid, Bryderi og Besvær gennem mange Aar — uden en Øres Godtgørelse for Ulejlighed. Naar jeg alligevel haaber, at Bogen overlever Hr. Knudsens flotte Nedsabling, saa er det for Bogens egen Skyld — ikke af Hensyn til undertegnede Samler, hvem Ros og Dadel kan være ganske ligegyldige.

Chr. Heilskov.

HISTORISK-TOPOGRAFISK TIDSSKRIFTS-INDEX FOR ODENSE AMT.

I Odense Amts historiske Aarsskrift for 1919 er optaget en Artikelfortegnelse under ovennævnte Overskrift. I denne Fortegnelse over historiske Tidsskriftsartikler — vedrørende Odense Amt — forekommer mit Navn og mine Stykker 57 Gange. Maa jeg i »Fortid og Nutid« bede om Plads for følgende: Den, som tier, samtykker. Men saaledes som Listen over mine Arbejder er affattet, er det ikke heldigt, at den under Tavshed fra min Side gaar over i Litteraturen og Historien, da jeg i Tidernes Løb ikke godt kan være tjent med at blive citeret efter denne Fortegnelse.

Side 333 staar mit Navn til en Artikel i »Dansk Samvirke«, som jeg intet kender til — altsaa maa det være et litterært Ran, der ikke tidligere er kommet mig for Øje. Hvis det derimod er en Anmeldelse af min Bog, »Nordfynsk Bondeliv«, hvorfor da optage denne ene og ikke de flere Snese andre Boganmeldelser igennem 10 Aar? — Det samme gælder Side 359 »Fyns Folkemuseum« i »Ungdanskere«. Jeg kender end ikke dette Blad af Navn. Hvorledes skal jeg med mit Navn kunne svare til Artikler, *som jeg selv intet kender til!* Jeg aner jo ikke, hvorledes de i Eftertryk og Ran er blevet behandlet. Flere andre af de opførte Artikler er ligeledes *ranet* over i de Blade, der nævnes, hvad jeg dog forud selv ved Besked med. Nogle af de fremførte Artikler er løftet over i et andet Blad, men taget uden Mærke, eller de oprindelig er skrevet uden Mærke eller under et nyt Navneskjul. Artiklerne er altsaa mine (uden at dette nævnes) og stammer fra andre Blade end de opførte. Men saadanne Artikler er meget ofte omredigerede eller afkortede.

Naar jeg almindeligvis til smaa illustrerede Nyhedsartikler har brugt Bogstavmærke og ikke Navn, er det, fordi Billedtekster om aktuelle Emner ofte er underkastet Tilfældigheder. Clicheerne op-

tager maaske mere Plads, end man har regnet med, eller der er maaske indløbet et nyt, brændende Emne, som *skal* med. Følgen er, at Teksten afkortes, og dette gøres undertiden i Hastværket efter Princippet: »Hug en Hæl og kap en Taa«. Vedkommende er jo absolut ikke inde i den specielle Ting, der er skildret. — Nu kommer *alligevel* disse *ret værdiløse Smaaartikler frem under fuldt Navn!*

Ofte har jeg før eller omtrent samtidig en *Hovedartikel* om samme Emne i Dagblade — eller senere en *langt fyldigere* Artikel til samme Clicheer i et andet illustreret Blad. Var Aarsskriftets Fortegnelse blevet forelagt mig, kunde jeg have korrigeret alt saadant og givet Henviisning til de *samlige* Artikler om det paagældende Emne. Det ligger dog i alle Parterers Interesse at faa en saadan Fortegnelse saa korrekt, som det er gør ligt, og *dette kan neppe ske uden et Samarbejde med de enkelte Forfattere*. Hvilken Værdi vilde det samlede Værk ikke have haft, i Fald der havde staaet: »Godkendt af Forfatterne« ?

Ved Aarup er Amsudstillingen 1902 nævnet. Jeg har i »Dammernes Blad« en illustreret Artikel om denne Udstilling, der ikke er med. Mange af de fremførte Artikler, der er uden Navn og Mærke, er mine. Til disse kunde jeg have sat Navn, for blot at nævne »Hver 8. Dag«, nederst Side 337. En Mængde af mine Artikler er udeladt, for Ekspl. Dalum Kloster i »Ill. Tid.«. Om Stormly har jeg en stor Artikel i »Søndagsbladet« 1905. Om H. C. Andersen har jeg i 1905 foruden de nævnte Artikler skrevet i »Børnebladet«, »Søndagsbladet« og Nationaltidendes Festnummer (og 1908 i »Ill. Tid.«, opført Side 352). H. C. Andersens Hus 1916 i »Wisbecks Almanak« er udeladt.

Om Karen Brahe, hendes Bøger, hendes Gaarde, hendes Kloster har jeg skrevet over 20 Artikler — her er kun nævnt to. Om Fyns Folkemuseum og Fyns Forsamlingshus har jeg skrevet i »Fædrelandet« — udeladt. Jeg har skrevet en Mængde Artikler om Tulipanmarkerne ved Stige — ingen af dem er medtaget. Derimod staar der Side 366 et R. og »Ungdanskere«. Dette maa absolut være et litterært Ran af min Artikel i »Fædrelandet« 1911. Ligeledes maa Fynbo Side 351, Fyns Forsamlingshus, i »Ungdanskere« være mit Stykke 1911 i »Fædrelandet«.

Mine Artikler fra Odense og Nordfyn i Landbrugspressen i »Landmandsbladet«, »Dansk Landbrug«, »Vort Landbrug« og »Haven« er alle udeladt. Ogsaa »Frem«, »Husholdningsbladet«, »Kvindernes Blad« og »Dansk Kvindeblad« er udeladt. Jeg kunde blive ved; thi denne Berigtigelse er langtfra udtømmende, men jeg tør ikke kræve ubegrænset Plads. Thi efter en Henvendelse til

Forfatteren, svarer denne: »Der er samlet det topografiske Stof *indtil Aar 1913* (dog er de hist. Aarbøger og enkelte andre vigtigere Tidsskr. ført op til 1919 eller 20)«. Jeg for mit Vedkommende savner deriblandt adskillige Stykker fra 1914—16 og i Wisbecks Almanak i disse Aar til 1920. Det hele forekommer noget vilkaarligt.

Efter en Henvendelse til *Odense Amts hist. Samfund*, der har *indheftet* og pagineret Arket i sin Aarbog, svarer dette i Aargang 1920 i de sidste seks Linier paa et upagineret Blad med Meddelelser til Medlemmerne — som rimeligvis Bogbinderen skærer bort — at jeg bebrejder, at alle mine Artikler ikke er anført o. s. v. Ved dette Svar synes mig »Medicinen at være værre end Sygdommen«! Alle mine Artikler gaar i Tusindtal, hvoraf mangfoldige handler om mangt og meget andet end nordfynsk Topografi! De Artikler, *jeg savner*, er, som det fremgaar af ovenstaaende, kun et *enkelt Led* af mine Anker.

I »*Svendborg Amt*«, hvor Chr. Heilskovs Index følger med Aarsskriftet for 1920 (*meget praktisk* følger det særskilt med) gentager det samme sig, mine Artikler vedrørende: Brud paa Anonymiteten, Opførelsen af *Eftertryk* og *Ran* i Stedet for *Originalartiklen* o. s. v.: *R. Drejø*, »*Dansk Folketidende*«, 1908, maa uden Tvivl være min Artikel om Drejø i »*Aftenposten*« 14. Juni 1908. Den nævnte Artikel har jeg *aldrig set*. I det hele ligger min Produktion overvejende i Dagblade, hvor jeg har behandlet mange af de fremførte Emner i begge de nævnte Amter.

Begge de her nævnte Amtsfortegnelser er indlemmet i og udsendt med Aarsskrifterne uden nogensomhelst Redegørelse — at en Stjerne vil sige »illustreret«, skal man gætte sig til — end ikke, at det er Dele af et større Værk o. l. Jeg kender *kun* de nævnte to Amter, men da Fortegnelsen omfatter hele Landet, og jeg i min Produktion har Skildringer fra mange forskellige Egne, lider Fortegnelsen over mine Artikler udenfor Fyn rimeligvis af samme Fejl som de ovenanførte — og »Fortid og Nutid« maa da være det rette Forum i Nidkærhed mod Historien og den historiske Sandhed at fremlægge mine Indvendinger.

Et *korrekt* Landsregister vilde være en Guldgrube af usigelig Værdi, men et saadant kan ikke udarbejdes af en *enkelt* Mand. Enhver nulevende Forfatter burde udarbejde sine Fortegnelser selv og hefte for Rigtigheden med sit Navn, al anden Fremgangsmaade vil vistnok kun føre til Unøjagtigheder. Med det samme kunde da en Del af de værste Trykfejl blive rettet — disse vilkaarlige Fejl, som Forfatteren undertiden endog maa døje at se eftertrykt — eller endog citeret!

Christine Reimer.

Degnen Lyder Høyers Beskrivelse af Grøvinge Sogn. Udgivet og forlagt af *Ferd. Petersen-Blidstrup*. 2. betydeligt forøgede Udgave. 1921 (294 S.).

Man maa være fhv. Lærer P.-B. taknemmelig, fordi han har udgivet denne aldeles fortræffelige Skildring af et Sogn i Ods Herred fra omkring 1750. Udg. har allerede tidligere (1887) i Ud- drag offentliggjort Lyder Høyers Haandskrift (Thott 1412—13, 4to, Det kgl. Bibl.), men det fortjener øjensynlig tilfulde at udgives i sit hele Omfang, saaledes som »Sogne- og Sæde-Degnen i Grøvinge, med stor Møye, Bekostning og Fliid, *Posteritæten* til Nytte og Oplysning« har »samlet og forfattet« det.

Denne Degn har nemlig, synes det, i særlig Grad været klar over, hvad der kunde blive af Værd for »*Posteritæten*«, han har givet hvad han kunde se med sine Øjne og høre af de gamle i Sog- net, men nogen systematisk Stofindsamling maa man selvsagt ikke vente i disse Tider, naar man ser, hvor sjælden den er selv i vore Tider, hvor dog ellers Kilderne er samlet, ordnet og katalogiseret paa alle Leder.

Lyder Høyers Beskrivelse falder i to Dele 1) Om Grøvinge Sogn i Almindelighed og 2) i Særdeleshed. Den første indeholder Bemærkninger om Stednavnet Grøvinge (af Grævling! dog vel snarere af Grav?), om Sognets Topografi, dets Byer i Samtid og For- tid, dets »Herlighed« af Skove, Overdrev, Fiskeri o. desl., dets Hartkorn, dets »Antiqvitæter«, dets Ejere, dets Pligter og Rettig- heder, Sognefolkets Sæder og Skikke m. m. Langt udførligere er 2. Afdeling, hvor de enkelte Byer er grundigt beskrevne, baade historisk og topografisk. Man ser dog snart, at Topografien er langt mere fuldstændig og systematisk end Historien. Gaardenes Belig- genhed, Kirkebygning og Kirkeinventar, Ligsten og Epitafier er nøjagtigt beskrevne. Til den historiske Fremstilling er aabenbart især benyttet de stedlige Arkivalier, Fæstebreve, Kirkearkiv o. lign., langt sjældnere er Benyttelse af »Acta« i udensogns Arkiver. I Beskrivelsen af samtidige Ting og Begivenheder, og i Personalhi- storien har Lyder Høyer utvivlsomt sin Styrke. Hans historiske Oplysninger rækker sjældent længere tilbage end »den svenske Krig«, d. v. s. end Kirkebogen og den mundtlige Overlevering.

Paa disse forskellige Mangler har Udgiveren søgt at raade Bod ved sit Tillæg. Set som en Samling af oplysende Noter og som en Fortsættelse af Lyder Høyer, med Bibeholdelse af hans forskellige Underafdelinger, er dette Tillæg afgjort af Værdi for Bogen, baade giver det nye Oplysninger om den moderne Topografi (herunder ogsaa Oldtidsmindesmærker) og udfylder ogsaa Lyder Høyers Mangel paa historisk Stof fra ældre Tid. Om nogen systematisk

eller blot fast ordnet Beskrivelse af Sognets Historie tør man dog ikke tale, dertil er det medtagne Stof altfor spredt, og det udeladte altfor vigtigt. Men der er ingen Tvivl om, at ikke blot »Posteritæten«, men ogsaa Samtiden vil have Udbytte og Fornøjelse af at læse Bogen i sin Helhed.

En Række smukke Fotografier af gamle Bondegaarde, Folke- dragter o. lign. ledsager Bogen, og ikke mindst er man Udgiveren taknemlig for de tydelige Kort og Byplaner, der i høj Grad gør det lettere at følge Fremstillingen, ligesom de ogsaa i sig selv er en lokalhistorisk Kilde til Byernes Udviklingshistorie, som ingen Landsbyhistoriker nogensinde burde undlade at gengive og udnytte.

Der er her i Landet en glædelig Efterspørgsel efter lokalhistoriske Værker, og jeg skulde tro, at dersom denne lille Bog om den gamle Inge-By og dens talrige Flok af Torper ikke allerede er i Færd med at blive udsolgt, saa vil den ret snart blive det — og den fortjener det.

Sv. Aakjær.

DET FØRSTE DANSKE HJEMSTAVNSKURSUS I RØNDE
VED KALØVIG 1.—10. AUGUST 1923.

Herved indbydes til et Hjemstavnskursus i en af Danmarks skønneste og minderigeste Egne. Initiativet er udgaaet fra Jydsk Pædagogisk Selskabs Udvalg for Hjemstavnskultur, og Kursus afholdes af Dansk Historisk Fællesforening, Dansk Folkemindsamling, Dansk Stednavneudvalg, Landsforeningen Bedre Byggeskik, Foreningen til Folkedansens Fremme, Jysk naturvidenskabeligt Selskab, Jysk Pædagogisk Selskab, Historisk Samfund for Aarhus Stift, Randers Amts historiske Samfund.

Deltagelse i Kursus staar aaben for alle, der interesserer sig for Hjemstavnens, dens Natur, historiske Minder og Folkeliv.

Formaalet er at give Deltagerne en Haandsrækning til at udnytte det rige Stof, som Hjemstavnens byder i Selvstudium og Undervisning. Her er naturligvis ikke Tale om at indføre et nyt Fag, men om at gøre Undervisningen i almindelige Skolefag som Historie, Dansk, Geografi og Naturkundskab mere levende og udviklende ved Førstehaandsarbejde med Stof, der ligger os saa nær.

Knud Fabricius,
Professor v. Universitetet. Dr. phil.,
Formand for Dansk Historisk
Fællesforening.

Hans Ellekilde,
mag. art.,
Arkivar i Dansk Folkemindsamling.

Frantz Dahl,
Professor ved Universitetet, Dr. jur.,
Formand for Dansk Stednavneudvalg.

Vilh. Lorenzen,
Adjunkt, Dr. phil.,
Formand for Bedre Byggeskik.

C. V. Otterstrøm,
cand. mag.,
Formand for Foreningen til Folke-
dansens Fremme.

J. Mathias Møller,
Lektor,
Formand for Jysk naturviden-
skabeligt Selskab.

Regnar Knudsen,
Lektor,
Formand for jysk pædagogisk
Selskab.

Ejler Haugsted,
Bibliotekar,
Formand for Historisk Samfund
for Aarhus Stift.

E. Drøhse,
Redaktør,
Formand for Randers Amts historiske Samfund

Hans Birkelund,
Lærer,
Nimtofte.

C. P. O. Christiansen,
Højskolelærer, cand. mag.,
Askov.

Eskildsen,
Seminarielærer,
Tønder.

Jacob Estrup,
Godsejer, cand. theol.,
Skafo.

Chr. Axel Jensen,
Inspektør
v. Nationalmusæet II.

Th. Jensen,
Lærer,
Føllø.

Hans Kjær,
Inspektør
ved Nationalmusæet I.

C. Klitgaard,
Postmester,
Brønderslev.

Marius Kristensen,
Højskolelærer, Dr. phil.,
Askov.

Engelbrecht Olsen, *Storgaard Pedersen,* *Alexander Rasmussen,*
Jægermester, Lærer, Sognepræst,
Kalø. Hee. Kongerslev.

Gudmund Schütte,
Godsejer, Dr. phil.,
Eskjær.

Lausten Thomsen,
Amtslæge,
Tønder.

Det første danske Hjemstavnskursus afholdes 1.—10. August paa Rønde Kursus, Rønde, hvor tilrejsende Deltagere kan faa Ophold og fuld Pension for 40 Kr. (Tæpper, Lagner og Haandklæder maa medbringes). Det anbefales at medbringe Cycle. For Deltagelse i Kursus (Foredrag og Diskussioner paa Rønde Kursus og paa de Steder, hvortil der arrangeres Udflugter) betales 20 Kr. pro persona.

Til Udflugterne lejes Ruteautomobiler. Hver Deltager maa betale sin Plads efter Kilometertakst; antagelig gennemsnitlig et Par Kroner pr. Udflugt; men det staar enhver frit for at befordre sig selv med Vogn eller Cycle.

Deltagerne anmodes indtrængende om at melde sig saa snart som muligt, og sende Indmeldelsesblanketten og Penge til Kassereren, Hr. Kommunalærer *P. Nygård*, Dalgas Avenue 15, Aarhus.

Alle andre Henvendelser bedes adresserede til: *Hjemstavnskursus, Statsbibliotheket, Aarhus.*

Hvis der melder sig tilstrækkelig mange Deltagere, vil der hver Morgen Kl. 7 afgaa en Ruteautomobil fra Aarhus til Rønde og om Aftenen fra Rønde til Aarhus.

Svend Aakjær,
 cand. mag.,
 Sekretær i Dansk
 Historisk Fællesforening.

Jacob Estrup,
 Godsejer,
 Skafø.

Ejler Haugsted,
 Bibliotekar ved Stats-
 biblioteket, Aarhus,
 Formand.

Peter Holm,
 Translatør,
 Den gamle Borgmester-
 gaard, Aarhus.

Anna Jørgensen,
 Kommunalærerinde,
 Form. for D. L. F. 89 A,
 Aarhus,
 Sekretær.

Regner Knudsen,
 Lektor,
 Aarhus,
 Næstformand.

Christensen-Lund,
 Kommunalærer,
 Form. for D. L. F. 89 C,
 Aarhus.

J. Mathias Møller,
 Lektor,
 Aarhus.

P. Nygård,
 Kommunalærer,
 Kasserer,
 Dalgas Avenue 15,
 Aarhus.

HJEMSTAVNSKURSUS I RØNDE.

Medlemmer af DHF. og Holdere af »F. & N.« gøres opmærksom paa det første danske Hjemstavnskursus, som agtes afholdt i Rønne ved Kalø Vig i Dagene 1.—10. August efter Indbydelse af Jydsk Pædagogisk Selskab, de to stedlige historiske Samfund (Aarhus og Randers), DHF., Stednavneudvalget, Dansk Folkemindesamling o. fl. (se S. 86 ff.).

Formaalet er at give alle, der interesserer sig for Hjemstavnen, dens Natur, historiske og arkæologiske Minder og Folkeliv, en Haandsrækning til at udnytte i Selvstudium og Undervisning det rige Stof, som Hjemstavnen byder. Der vil bl. a. blive Foredrag af Statsgeolog MILTHERS (Geologi), Dr. GUDM. SCHÜTTE (Hjemligt Hedenskab), Stednavneudvalgets Sekretær GUNNAR KNUDSEN (Stednavne), Museumsinspektør K. HANSEN, Lyngby, (Den gamle Landsby og Landboforhold), Museumsinspektør CHR. AXEL JENSEN og Arkitekt C. M. SMIDT (Middelalderlige Kirker, Kalø og Møllerup Ruiner), Bibliotekar E. HAUGSTED (Østjydske Herregaarde), Dr. MARIUS KRISTENSEN (Folkemaal), Arkivar H. ELLEKILDE (Folkeminder), Førstelærer STORGAARD-PETERSEN (Hjemstavns-lære). Paa et offentligt Møde Søndag den 5. August vil Professor K. FABRICIUS tale, og en Byvandring gennem Ebeltofts gamle Gader vil blive ledet af Museumsinspektør HUGO MATTHIESEN.

Deltagelse bør meldes snarest til *Hjemstavnskursus*, Statsbiblioteket, Aarhus.

INDHOLD:

	Side
C. CHRISTIANSEN: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde..	1
VILH. LA COUR: Oldtidsveje og Stednavne	38
THOMAS B. BANG: Gaardsæder	69
Konservering af Museumsgenstande	73
Anmeldelser m. m. (Nørresundbys Historie — Grevinge Sogn — Dansk Provinstopografi, to Repliker)	79

»FORTID OG NUTID« udkommer fremtidig med 4 Hæfter aarlig og koster i Boghandelen 5 Kr. pr. Aargang. To Aargange udgør et Bind. Det kan bestilles gennem enhver Boghandel. Medlemmer af Amtssamfund under DHF. kan faa det for halv Pris ved Henvendelse til vedkommende Samfunds Bestyrelse. Bidrag til Tidsskriftet samt Bøger, der ønskes anmeldte deri, bedes sendte til Redaktøren, cand. mag. Svend Aakjær. Ny Adresse: Venusvej 24, 4. Sal, København S.